
АНДРІЙ ГУРБИК

АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ XVI СТ.

Національна Академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Андрій Гурбик

АГРАРНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ XVI ст.

Київ 1997

Андрій Гурбик. Аграрна реформа в Україні XVI ст.

Інститут історії України НАН України, Київ, 1997— 64 с.

У праці досліджується проблема підготовки та проведення аграрної реформи (складовою якої була волочна поміра) на українських землях у XVI ст. Висвітлюється вплив реформи на шляхетське, церковне й селянське землеволодіння, еволюцію феодалної ренти та місцеве самоврядування. На основі аналізу джерел переглядаються існуючі погляди щодо розмірів українських волок, впливу реформи на общинне землеволодіння й українське суспільство загалом.

Для істориків, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Гурбик Андрій Олександрович—к.і.н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор),
В.Ф.Верстюк, О.І.Гуржій, В.М.Даниленко,
М.Ф.Дмитрієнко, В.С.Коваль, М.В.Коваль,
О.І.Ганжа (відповідальний секретар),
Н.А.Шип, І.С.Хміль

Літературні редактори: С.Г.Архипенко, Л.О.Корнієнко,
М.Б.Озерова

Оригінал-макет підготував В.В.Дрозденко

Коректор С.М.Пільчевська

Набір підготувала І.М.Варганова

Автор вміщених матеріалів висловлює особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язково.

ВСТУП

У загальному контексті розвитку історичних досліджень вивчення проблем, пов'язаних з підготовкою, проведенням та наслідками аграрної реформи* на українських землях у XVI ст., є важливим науковим завданням. Актуальність зазначених питань зумовлена не тільки необхідністю переосмислення загальних оцінок реформи, але й потребою висвітлення особливостей проведення волочної поміри в Україні.

Лише побіжний огляд літератури з розглядуваної проблематики свідчить, що остання не була обійдена увагою дослідників. Аграрним перетворенням XVI ст. у Великому князівстві Литовському, Руському, Жомойтському (далі—ВКЛРЖ) і Королівстві Польському—з 1569 р. Речі

---

* Автор використовує традиційний для робіт литовських, білоруських та українських учених-аграріїв (В.І. Нічети, Д.Л. Пахилевича, Ю.М. Юргініса та ін.) і загальновживаний у сучасній історіографії термін "аграрна реформа". Під останнім розуміється система заходів великокнязівського уряду ВКЛРЖ, яка включала облік та поміру землі; кадастр волочних наділів згідно з якістю ґрунту й відповідне оподаткування останніх; створення фільваркових господарств; зміну форм феодалної ренти; реформування органів місцевої адміністрації; перепланування просторової локації сільських поселень.

Посполитій за півтора століття було присвячено немало наукових праць. Вже перші студії польських дослідників середини ХІХ ст. (Т.Чацького, І.Ярошевича, Ф.Пекосінського та ін.) ¹ поклали початок нагромадженню фактичного матеріалу й обрахуванню розмірів волочних наділів. Було з'ясовано, що волока великокнязівських земель ВКЛРЖ була створена на основі польського лану.

Подальші системні дослідження аграрних відносин ХVІ ст., проведені М.Ф.Владимирським-Будановим ², М.В.Довнар-Запольським ³, М.К.Любавським ⁴ та іншими вченими не тільки розширили джерельну базу з даної проблематики, але й урізноманітнили теоретичні підходи до неї. Зокрема, фінансовий аспект проблеми, “технічну сторону реформи” і діяльність нової адміністрації вивчав М.В.Довнар-Запольський. Щоправда, волочна поміра саме українських земель ученим була висвітлена побіжно.

Досліднику незрозумілим залишилося використання 36-моргової волоки в Кременецькому повіті, про що він сам писав: “Может быть это объясняется тем, что это староство принадлежало лично Сигизмунду Августу” ⁵. Таке пояснення, звичайно, не відображало реальної картини. Інші з названих вище істориків теж лише фрагментарно висвітлювали волочну поміру в Україні ХVІ ст.

Дослідження згаданих учених створили ґрунтовну базу для певних узагальнень з питань аграрних перетворень у ХVІ ст. Невдовзі з'явилася монографія В.І.Пічети, присвячена аграрній реформі в Литовсько-Руській державі ⁶. В ній автор детально проаналізував передумови реформи, її хід, показав вплив останньої на литовсько-руське суспільство. Проте, слід зазначити, що сюжет “реформа і селянство” (для останнього перетворення мали чи не найбільше значення) був розглянутий побіжно. Джерела, використані в монографії,

регіонально теж обмежені і стосувалися переважно литовських та західнобілоруських земель. Згодом у подальших працях, написаних у 20-х роках ⁷, В.І.Пічета, хоч і звертався до аграрних перетворень у східних областях Литовсько-Руської держави, все ж матеріали, що стосувалися українських земель, практично не аналізував.

Значно більше уваги волочній помірї в Україні приділив Д.Л.Похилович, який досліджував земельний кадастр і земельний устрій білоруських, литовських та українських земель у XVI—XVII ст. ⁸. Важливими, хоча дещо й категоричними, але загалом вірними є також загальні оцінки аграрної реформи, зроблені вченим, який характеризував останню як прошляхетську (на відміну від В.І.Пічети, котрий стверджував, що реформа була антишляхетською), а суть реформи визначав як перехід до відробіткової ренти (В.І.Пічета писав, що в її основі було зростання грошової ренти) ⁹. Щоправда, вказані висновки ґрунтувалися переважно на матеріалах білоруських і литовських земель.

У виданій через 6 років після роботи Д.Л.Похиловича з історії білоруського та литовського селянства монографії І.Д.Бойка (1963 р.), присвяченій історії селянства України другої половини XVI—першої половини XVII ст., питання аграрних перетворень чомусь були обійдені увагою. Дослідник обмежився тільки загальними зауваженнями, повторивши при цьому висновки Д.Л.Похиловича про те, що реформа прискорила перехід до відробіткової ренти, а в оцінці наслідків реформи зробив навіть невірний висновок, зауваживши, що остання “в основному ліквідувала общинне землеволодіння” ¹⁰. Дане твердження було позбавлене не тільки будь-яких джерельних підтверджень, але й виглядало алогічним. Оскільки ще В.І.Пічета та Д.Л.Похилович довели, що община й общинне землеволодіння продовжували зберігатись і після

аграрної реформи, причому, не тільки в східних, а і в західних воєводствах Литовсько-Руської держави, де перетворення набули значно більших масштабів ¹¹.

Відповідні сюжети двотомної історії селянства Української РСР (1967 р.) ¹² теж були досить лаконічними при змалюванні подій, пов'язаних з аграрними перетвореннями XVI ст., і не містили нічого нового у порівнянні з монографією І.Д.Бойка.

В узагальнюючих працях з історії України аграрна реформа також не знайшла належного висвітлення. М.С.Грушевський у п'ятому томі своєї одинадцятитомної "Історії України-Руси" (1905 р.) загалом змалював хід реформи на українських землях у XVI ст. та роль війтівсько-лавницьких урядів у системі місцевих органів управління ¹³. Проте вчений обмежував лише Кременецьким староством територію, де проводилася волочна поміра, та й особливості поміри на українських землях залишилися нерозкритими.

Д.І.Дорошенко у своєму двотомному "Нарисі історії України", виданому на початку 30-х років у Варшаві, теж обмежився загальним зауваженням, що волочна реформа була проведена і на Волині ¹⁴, не деталізуючи регіональний аспект проблеми і не визначаючи розмірів українських волок.

І.П.Крип'якевич у створеній в кінці 30-х років "Історії України", оцінюючи реформу, писав, що "Устава на волоки" з 1557 р. вже не визнавала селянської земельної власності ¹⁵. Таке твердження не вповні адекватно відображало описувані реалії. Оскільки виходить, що до реформи таке право за селянами визнавалось. А це не так. Ні практика тогочасних поземельних відносин, ні Перший статут ВКЛРЖ 1529 р. права селян вільно володіти (в даному випадку більш точний термін, ніж "власність") і розпоряджатися землею вже не визнавали. А "Устава" лише ще раз наголосила на цьому.

Н.Д.Полонська-Василенко в написаній у середині 60-х

років двотомній “Історії України” взагалі чомусь твердить про “встановлення в 1528 р. “Устави на волоки”, перебільшуючи при цьому роль останньої в обмеженні прав переходу селян. Неправильним є і те, що волочна поміра на Волині була проведена “наприкінці XVI” ст.¹⁶, хоча відомо, що вже люстрація Кременця 1563 р. фіксує наявність волочних сіл у даному повіті. Видані в Києві “Історія Української РСР” (1953 р.) та “История Украинской ССР” (1969 р.) теж не відзначалися глибиною аналізу проблеми аграрних перетворень на українських землях у XVI ст. Зокрема, в останній писалося, що “волочная поміра разрушала, хотя и не полностью, сельскую общину и связанную с ней общинную форму крестьянского землепользования”¹⁷. Очевидно, автори даного твердження (яке є, до речі, калькою з українського видання), розуміючи певну його категоричність у частині про руйнування общини, доповнили останнє невизначеним застереженням “хотя и не полностью”, що, звичайно, не внесло ясності і точності в аналіз наслідків поміри для українських земель. Занадто категоричним було і твердження про те, що після реформи “крестьянин был лишен права перехода”¹⁸.

Узагальнюючі праці з історії України, які вийшли з друку у 80-х—на початку 90-х років, більш точно визначають регіони України, де проводилась аграрна реформа, та реакцію місцевого населення на волочну поміру українських земель¹⁹. Однак у цих виданнях не всі досягнення попередньої історіографії були враховані та й наявні дослідницькі можливості використані в них не повною мірою. Зокрема, і в новітніх працях початок аграрної реформи пов’язують з прийняттям 1 квітня 1557 р. “Устави на волоки”. Хоча, як свідчать дослідження В.І.Пічети, Ю.М.Юргініса й інших учених²⁰, ідея аграрної реформи, її підготовка та початок

реалізації відносяться до першої чверті XVI ст., коли була створена устава 1514 р., яка вже передбачала зростання прибутковості господарських дворів за рахунок збільшення оранки в останніх. Ідеї реформи знайшли свій подальший розвиток у грамоті 1529 р., уставі 1547 р. та, власне, “Уставі на волоки” 1557 р., яка вже мала загальнодержавний характер. Щоправда, неприйнятною видається й інша крайність, коли деякі сучасні дослідники (П.О.Лойко)²¹ “Уставу” 1557 р. називають підсумком досвіду фільваркового господарювання. Оскільки вчені, які текстуально вивчали саму “Уставу на волоки”, вже відзначали, що в ній ще не було повної ясності та системи чітко окреслених норм. Тому вдосконалення “Устави” 1557 р. продовжувалося і після її прийняття. Протягом наступних півтора року законодавці видали ще чотири поправки до неї, а також деталізували основні положення “Устави” в посланнях ревізорам²².

У другому томі десяти томної “Истории Украинской ССР” (1982 р.) і нині продовжують зберігатися положення про 30-моргову волоку (хоча волоки таких розмірів не побутували в Україні) та про руйнування реформою сільської громади, а обрахування податків з волоки проведені на матеріалах не українських, а литовських земель²³. Відповідні сюжети двотомника “Історія України: нове бачення” (К., 1995), які стосуються економічного життя українських земель у складі Литви та Польщі, чомусь зовсім не згадують ні “Уставу на волоки” 1557 р., ні інші заходи аграрної реформи XVI ст. Не відзначено й вплив останньої на еволюцію ренти та землеволодіння²⁴.

Таким чином, аналіз історіографії з розглядуваної тематики свідчить не лише про її недостатню дослідженість, а й про те, що наявні попередні досягнення вчених не завжди повною мірою враховуються в новітніх виданнях. Поза увагою

залишається і значний масив літератури, присвяченої різноманітним аспектам аграрних перетворень у Речі Посполитій²⁵, дотичних до розглядуваних автором питань та останні праці з проблем волочної поміри на землях ВКЛРЖ²⁶. Все це робить необхідним написання даної роботи, спрямованої на уточнення деяких оцінок аграрної реформи XVI ст. і висвітлення недостатньо досліджених проблем волочної поміри українських земель.

ГОСПОДАРСЬКА ПОЛІТИКА ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОГО УРЯДУ Й АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ XVI ст.

Загальновизнано, що основною метою аграрної політики правителів ВКЛРЖ у XVI ст. було примноження державної казни за рахунок підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Передбачалося на основі чіткого обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі підвищити продуктивність фільваркових (а там, де не було останніх, — їх створення) і селянських господарств з метою збільшення виробництва, перш за все, товарного збіжжя. Для цього великокнязівська влада намагалася усунути всі перешкоди, які ще зберігалися в структурі фільваркових і селянських земель (дальноземелля, хаотичність полів тощо) та створити всі можливі умови для остаточного переходу вказаних господарств до більш досконалих землеробських систем. Необхідним ставав і більш рівномірний розподіл селянської землі згідно з виробничими можливостями кожного окремого дворого господарства, та встановлення адекватних економічній спроможності останніх (однорідних у різних регіонах держави) податків і повинностей. Ще одним джерелом зростання надходжень у казну мали також стати лісові угіддя²⁷.

Теоретичні підходи до реформи знайшли своє висвітлення в ряді великокнязівських юридичних актів XVI ст. Перші спроби регулювання економічного життя господарських дворів відносяться до середини другого десятиліття XVI ст. Зокрема, вже устава 1514 р. передбачала збільшення прибутковості великокнязівських дворів за рахунок створення та розширення дворової ріллі, яку передбачалось обробляти тяглим людям. Інші категорії селян мали сплачувати натуральний і грошовий оброки. Згадана устава наказувала урядникам “колько розумеючи людей на пашни оставити, которыми бы еси мел достаточне пашню запахати, а иных маеш на пенязех осадити”²⁸. Зібраний урожай “также и жита и всякии ярыны, которыи коли будутъ в том дворе нашом посеяны на пашни дворовой и на землях пустовских” після виплат на церкву і челяді устава передбачала ділити на три частини, дві з яких ішли в казну, а одна—наміснику²⁹.

Уставна грамота 1529 р., адресована державцям й урядникам волостей, в основному повторила (хоча детальніше і ширше) положення попередньої устави 1514 р. про дворову оранку, також передбачала розширення ріллі за рахунок залучення до роботи дворовим реманентом челяді невільної “абы челядь невольная дворными сохами робили, к размноженью пашни и дворов наших” (п. 31)³⁰.

Більшість тяглих селян передбачалося перевести на оброк та залучати на толоки в дворі.

Устава 1547 р., видана старостам, державцям і урядникам замків, дворів та держав, продовжила традиції попередніх грамот, правда в ній акценти дещо були змінені. Розширення дворової ріллі вже передбачалося проводити не за рахунок челяді, утримання якої вимагало значних коштів, а через збільшення кількості тяглих людей, яким і рекомендувалося роздавати пустки. Загалом же устава 1547 р. містила в собі

багато з тих положень, які знайшли свій подальший розвиток в “Уставі на волоки” 1557 р. Зокрема, оподаткування селянських дворів передбачалося проводити згідно з розмірами земельних наділів, а останні кваліфікувати за якістю ґрунту ³¹.

“Устава на волоки”, прийнята 1 квітня 1557 р., та поправи до неї від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня й 20 жовтня 1558 р. ³² передбачали вже використання не лише дворових, а й волосних селян для роботи (два дні на тиждень) у фільварках, які мали створюватися на родючих ґрунтах. Челядь була посаджена на землю і під назвою городників відбувала одnodенну панщину. “Устава” передбачала перемірювання землі волоками з відповідним оподаткуванням згідно з кадастром. Трипільля ставало основною системою землеробства, змінювалася просторова локація сільських поселень, регламентувалася діяльність місцевої адміністрації (детальніший аналіз положень “Устави” 1557 р. у наступних параграфах дослідження).

Крім згаданих документів, положення реформи знайшли своє відображення і в посланнях та інструкціях ревізорам, мірникам, іншим службовим особам, в тому числі і господарським лісничим, від 1576 р. ³³.

Незважаючи на те, що основні ідеї реформи фіксувалися правовими актами XVI ст., все ж перші практичні спроби волочного обмірювання земель на терені ВКЛРЖ відносяться до XIV і XV ст. Саме на волоках осідали німецькі та польські селяни, які в даний період колонізували Підляшшя і поселялися на великокнязівських землях. Ймовірно принесена самими переселенцями така земельна міра була симбіозом польського лану і хелминської волоки. Переваги стандартних земельних одиниць швидко стали очевидними, а тому великокнязівська влада й шляхта поширили волочну

систему серед місцевих селян, а згодом вводили в своїх помістях ³⁴.

Документальні дані середини 30-х років XVI ст. свідчать, що практично всі поселення Ганязького, Райгородського, Книшинського та Ваневського помість були поміряні на волоки ³⁵. Відомості подібного характеру про волочну поміру в першій половині XVI ст. стосувалися не лише згаданих володінь Жомойтського біскупa Миколая Радзивілла, але й інших магнатів і шляхти, а також господарських поселень. Особливо значних розмірів набула реорганізація господарського життя в помістях матері Сигізмунда II Августа королеви Бони, розташованих у Гродненському, Кобринському староствах, Пінському й Клецькому князівствах та в Підляшші. З реформаторською діяльністю королеви Бони в першій половині 50-х років XVI ст. пов'язано і перші відомості про волочну поміру українських земель, а саме, володінь останньої в Кременецькому старостві. Загалом же ідея кадастру земель з відповідним їх оподаткуванням, як очевидно, справедливо вважав Д.Л.Похилевич, з'явилась у ВКЛРЖ разом з королевою Боною (італійською княжною Боною Сфорца), оскільки в помістях матері останньої подібна практика набула значного поширення ³⁶.

Помітне зростання прибутковості реформованих помість певною мірою прискорило прийняття загальнодержавної "Устави на волоки" 1557 р., в якій знайшли відображення не лише ідеї попередніх правових актів, а й практика поміри та кадастру в помістях окремих регіонів Литви, Білорусії й України.

Таким чином, слід зауважити, що аграрні перетворення, в тому числі і волочна поміра українських земель, не були так тісно пов'язані з "Уставою" 1557 р., як це традиційно вважається ³⁷. Бо, як свідчать українські документальні матеріали, ще до згаданої "Устави" за принципами волочної поміри були реорганізовані землі в помістях королеви Бони

в Кременецькому повіті ³⁸ (згідно з люстрацією 1563 р. тут згадується 13 волочних сіл) та в Руському воєводстві ³⁹ (окрім Снятинського, Коломийського, Галицького, Теревовльського та Рогатинського староств). В останньому, щоправда, замість старих дворин вводилися не волоки, а франконські лани.

Висвітлюючи регіональний аспект проблеми, слід зазначити, що протягом другої половини XVI ст., як свідчать українські джерела, волочна поміра торкнулася, крім раніше вказаних, сіл Кременецького повіту та Руського воєводства й інших територій України, зокрема, більше як 40 поселень Ковельського староства та окремих сіл Ратненського й Любомльського староств ⁴⁰.

Характерно, що документальні матеріали вказаного періоду згадували волоки і в приватних селах Волині. Зокрема, у 1571 р. описувалися села князя Андрія Михайловича Курбського—Мощоне і Дубове Володимирського повіту, в яких селяни сиділи на волоках. Подібний стан справ спостерігався і в с.Синявка того ж повіту, яке в 1585 р. належало Ждану Мироновичу. Волочна система була введена і в с.Митищі Луцького повіту, яке в 1582 р. перейшло від Юрія Тишковського до Олександра Ворони—Боратинського ⁴¹. А також у селах Когильне, Свойчів і Волька Володимирського повіту, які після смерті панни Яцкової Бутовичевої у 1590 р. перейшли до Ганни Михайлівни Хребницької ⁴². Вказані відомості не завжди, щоправда, свідчили про прагнення магнатів і шляхти розмірювати свої села й помістя. Часто пани отримували господарських підданих, вже посажених на волоки.

Втілювали в життя основні положення аграрної реформи великокнязівські ревізори, які зобов'язані були перемеріяти всі великокнязівські та селянські землі. Жителі волості і кожного окремого села через місцеву адміністрацію й

громадське самоуправління сповіщалися про проведення землевпорядкування. Останнє розпочиналося із встановлення колишніх меж села. Згодом усі землі поселення зводилися в одне ціле шляхом ліквідації хаотичності полів і лише тоді розпочиналась їх поміра. Під час обмірювання всі орні землі сільської громади (причому, як загальна альменда, так й індивідуальні аллоди), незалежно від того, хто і яким шляхом їх придбав (отримав у спадок, купив тощо) та скільки часу нею володів, поділялися на три рівні поля. Таким чином, реформа, по суті, ліквідувала історично сформоване селянське землеволодіння й остаточно позбавила посполитих права вільно розпоряджатися землею. Адже король в “Уставі” 1557 р. підкреслював “ где помера пойдет мають мерити всякий кгрунт, куплений и заставный, кгдаж кметь и вся его маетность наша есть” ⁴³.

Замість відібраних селянських земель окреме дворогосподарство отримувало рівний з іншими наділ у кожному з виміряних трьох полів. Сума вказаних трьох ділянок становила одну волоку землі, яка за розмірами значною мірою поступалася дореформенним селянським дворищам. Експропрійована таким чином частина селянської землі використовувалася переважно для створення фільварків, що було одним з головних лейтмотивів реформи, декларованих в “Уставі” 1557 р.: “Фольварки хотим мати, абы везде становены были, а набольши быти могут при каждых замках и дворех, окром где бы кгрунты злые и непожиточные были, и таковыи казати людми осажати”. Під фільварки передбачалося відводити кращі за якістю ґрунту землі, навіть якщо для цього потрібно було зігнати селян. Остання обставина неодноразово підкреслювалась у господарських грамотах. Так, в одному з листів до Д.Сапеги король писав, щоб перший відбирав для організації фільварку

“кольконадцать волок, хотя и которых подданных сколько зрушивши”⁴⁴. Тобто, в ході реформи юридичні акти постійно підкреслювали відсутність у селян права на землеволодіння.

В той же час, згідно з реформою, шляхта за відібрану в неї землю отримувала “отмену слушную” на вигідних умовах. Так, у 1566 р. Сигізмунд II Август писав у своєму листі про те, що “дворянин наш Василей Загоровский, маючи в справе своей померу волочную у Кременци за листом и рассказаньем нашим, за лан земли” земянина Федора Новоселицкого, “лежачий водле села Велии Верхнее (Кременецька волость.— А.Г.), через дьяка нашего Андрея Ивановича у волоки нашия взятый, которого было волок три, дал ему отмену кгрунтом нашим села Велии Верхнее сподручку дворцу его Новоселецкому так же волок три”⁴⁵. Як бачимо, “отмена” шляхті давалася тими ж експропрійованими селянськими землями.

Часто шляхтичі відмовлялися давати свої землі за пропоновану їм компенсацію і господар інколи навіть змушений був відступитися від земельних наділів останніх. Так, і в кінці XVI ст. сповіщалося, що “боярове Василий и Гаврило, которые держать село Колодежно (Ковельське староство.—А.Г.), не поступили того села”⁴⁶. В 1590 р. ревізори писали, що пан Заборовський, який тримав Дубно того ж староства, “поступити (село.—А.Г.) не хотел светчилось противко ему”⁴⁷. Аналогічно поступили і власники сіл Воля Дубенська, Пінчове, Волохи Ковельського староства⁴⁸.

На відміну від селян, волинські бояри отримували не по одній, а по декілька волок. Зокрема, у с.Мощина Ковельського староства (друга половина XVI ст.), як сповіщав ревізор, “под тремя бояры, которые повинни з листами ездить, есть волок девять”⁴⁹, тобто по 3 на одне господарство. А в с.”Яблоница,

которую зовут тепер Дубова” (1590 р.), того ж староства четверо бояр за аналогічну службу тримали 10 волок (по 2,5 на 1 господарство)⁵⁰. Про Крилеш, в якому було 12 волок, те ж джерело сповіщає таке: “Село держать панове боярове, которые ничего не платят”⁵¹.

У певних випадках без сплати податків тримали волоки і волинські селяни-слуги. Так, з 20 господарств с.Цеценівці (Кременецька волость, 1563 р.) 6 тримали по одній волоці “на службе путной”⁵². У с.Дворці тієї ж волості з 23 селянських дворів два господарства мали по 1, а Сенко Воронко мав “на службе путной вольных од плаченя влок 2”⁵³. Також дві вільні волоки на службі путній мав Стецько Демешкович із с.Дунаєва, а Федько Радкович із с.Сапонова тримав таких волок аж 3 (Кременецька волость, 1563 р.)⁵⁴.

Вільні від оподаткування волоки під час аграрної реформи, крім зазначених категорій населення, також дісталися війтам, окремим сільським ремісникам і церкві. Війтівські волоки будуть охарактеризовані нижче в розділі 4. Що ж стосується церковних, то зазначимо, що, як правило, у ВКЛРЖ церкви і костьоли одержали на своє утримання по дві вільні волоки, незалежно від розмірів ділянок, що належали їм до реформи. Особливістю українських земель, щоправда, було те, що тут на утримання приходу виділялося лише по 1 волоці. Так, у Рудці Кременецької волості (друга половина XVI ст.) відводилася “попове на церковь 1 волна” волока. Те ж було і в с.Сапоновому (та ж волость)⁵⁵. Інколи церкви володіли і більшою кількістю волок. Зокрема, у с.Чойшині згадувалося “под попом русским до церкви волок 2, которая церковь там же есть в Чойшине”. В с.Білин того ж Ковельського староства (кінець XVI ст.) було “под попом волок три”⁵⁶. Збереглися навіть відомості (кінець XVI ст.), коли на утримання церкви віддавалося все село. Так, у 1590 р. сповіщалося, що с.Бахове

(Ковельське староство), в якому було 16 осілих волок, повністю було “отдано на церковь”, а с.Городише (того ж староства) з 23 волоками “держить поп до церкви городиское”⁵⁷.

Пільгові волоки в другій половині XVI ст. тримали також ті категорії селян, які несли особливу службу. Наприклад, 1563 р. у с.Рудці (Кременецька волость) згадувався Мотис Скринський, який тримав “на пушкарство 2 волни” волоки⁵⁸. В с.Яблонці (Дубовій) Ковельського староства було під теслями, “которые чиншу не дают одно до замку робять волок две”⁵⁹. А в с.Облапах (того ж староства), як писали ревізори в 1590 р., “под старайцем, который ничого не платить, одно за зверем ходить, есть волок 3”⁶⁰. У с.Туровичах поблизу Ковельського замку згадувалося “под мерником полволоки”⁶¹.

Під час проведення аграрної реформи значної трансформації зазнала просторова локація сільських поселень України. В тих регіонах Волині, яких торкнулася волочна поміра, на зміну розкиданих малодворних селищ-дворищ з черезсмужжям їхніх ґрунтів приходили багатодвірні села з впорядкованою забудовою. Оскільки й “Устава” 1557 р. вимагала: “Ревизоры мають доглядати, абы от мерников селидбы назначиваны были в третем среднем поле, а где бы мерник того не вчинил, тогда сам ревизор має назначити селидбы, а вряд має с пильностью примусити подданных селитися на местцах назначеных”⁶².

На Волині ревізори дотримувалися вказаних рекомендацій. Як правило, в середньому полі відводилося 8—9 прутів землі*, на яких вибивалася вулиця. Вздовж вулиці повинні були селитися селяни. Місце для села обиралося

---

* Прут землі дорівнював 7,5 x 75 ліктів (близько 241,3 м кв.).

поблизу річок та озер. Зокрема, в с.Шпиколосах було “назначено и вырезано селище в поле среднем над ставками того ж села” ⁶³. У сс. Цеценівцях, Вілія, Нижча Вілія селища зводилися над рікою Вілією, а в Дворці, Підлісцях, Кокореві й Дунаєві—над річкою Іквою (всі села Кременецької волості) ⁶⁴.

Селянські хати ставилися вздовж вулиці в один ряд. Навпроти них з другого боку вулиці розміщувалися господарські будівлі, що було викликано протипожежною безпекою. Люстратор Кременецького повіту (1563 р.) так про це писав: “Гумна кажды чолом противко себе становить мають” ⁶⁵. Города ж, як правило, були за хатами і витягувалися до води (ріки, ставка, озера).

У певних випадках житлові будівлі селян ставилися по обидва боки вулиці, а господарські прибудови розміщувалися в глибині наділу, за будинком. Такий устрій села передбачав ревізор для с.Плашівка (Кременецький повіт): “Мають се селить дома чолом противко себе, гумна за домами в тыле становить мають” ⁶⁶.

Інколи ревізори не наважувалися ламати старі села і залишали їх попередній устрій. Села подібного типу часто перебували на старих розроблених землях, нерідко мали свою церкву. Такі села зустрічалися переважно на Берестейщині, а також в Жомойтії та Кременецькому повіті Волині ⁶⁷.

Ставлення селянства України до волочної поміри своїх земель було негативним. Вони рішуче виступали проти її проведення і в кінці XVI ст. Так, у 1593 р. коли ревізори приїхали в помістя Тишкевичів Логойських Житомирського повіту, то посполиті Слободиш “вся громада крикнули тими словами: Боже того уховай, абы мы мели то учинить... — влоками грунт себе розбирать”. В противному разі селяни пригрозили, що “мы яко люди вольные, давши его мосци пану нашему... по гроши 20 выходим, куда хтим прыйдем, а

ту мешкати не будемо, имен наших списовать вам не дадим и будучи вольными людьми, в неволе быть не хтим”⁶⁸. Коли поміщик все ж хотів силою провести волочну поміру то, як писав ревізор: “Видели то добре по них, иж такой розрух между собой учинили, и все почали се бунтовать”⁶⁹.

Навіть у таких регіонах України, де все ж урядовцям вдалося провести волочну поміру, селяни ще довго не приймали волок, не переселялись у нововиміряні селища, а то й просто тікали з поміряних місць. Зокрема, в 90-х роках XVI ст. у сорока селах Ковельського староства пусті волоки становили близько 20% від їх загальної кількості⁷⁰.

Виклавши окремі загальні зауваження щодо ходу аграрної реформи в Україні, перейдемо до детальнішого аналізу проблем, пов’язаних з впливом реформи на еволюцію селянського землеволодіння, систему селянських податків і повинностей, повноваження та діяльність селянських урядів.

2. АГРАРНА РЕФОРМА І СЕЛЯНСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Аграрна реформа XVI ст. внесла певні зміни в селянське землеволодіння. Землі кожного окремого села в ході поміри практично були експропрійовані й по можливості поділені на три поля, кожне з яких, в свою чергу, ділилося на ділянки відповідно до кількості дворого господарств села. Таким чином, окреме селянське господарство отримувало наділ в кожному з трьох полів, а їхня сума дорівнювала одній волоці землі. В переважній більшості литовських та білоруських земель волока становила 33 морги, тобто в кожному полі по 10 моргів і 3 морги землі під садибу. Або ж господарство отримувало в кожному із трьох полів по 11 моргів землі. Певні відхилення від вказаних параметрів спостерігалися в

Жомойтії, Україні та деяких регіонах Польщі ⁷¹. Оскільки в Жомойтії поміра розпочалася ще за 30—40 рр. до “Устави” 1557 р. і там волока дорівнювала 30 моргами, то так волочна поміра і продовжувала проводитися. Хоча і в цьому регіоні зустрічалася 33-моргова волока ⁷².

В Україні Кременецьке староство розмірювалося на волоки ще за королеви Бони. Згідно з люстрацією Кременецької волості 1563 р. в переважній більшості розмірних сіл волока становила 36 моргів землі. Тобто в кожному з 3-х полів селянське господарство отримувало по 12 моргів. Хоча траплялись і винятки. Зокрема, кожне господарство с.Дурдаїва Кременецької волості отримало по 12 моргів і 2,5 прута землі у кожному з трьох полів. В с.Підлісцях відповідно—по 12 моргів і 12 прутів. Це перевищувало 36-моргову волоку. А в останньому випадку селянська волока сягала 37 моргів. Проте пояснення цьому криється не в “ласці” ревизорів, а в якості ґрунту. В селах Кременецької волості взагалі ґрунт був визначений як середній та поганий (“подлый”). Та ще, крім того, “гори високі, земля кам’яниста... рови нікчемні” ⁷³. “Устава” ж так співвідносила волоки різної якості: передбачалося за 1 волоку доброї землі давати 1,5 волоки середньої, або 3 поганої, а за одну волоку середньої давати 2 волоки поганої ⁷⁴.

Інколи не вдавалося в селі виділити три рівні поля, тоді кількість таких полів могла бути більшою. Зокрема, в 1563 р. в с.Жолобі Кременецької волості був такий розподіл землі. Кожне з двадцяти селянських господарств отримало в першому полі по 12 моргів землі. Друге ж поле складалося із трьох окремих частин. В першій із них селяни отримали по 12 моргів, у другій—по 4 і в третій—по 8 моргів. В третьому ж полі, яке складалося теж з трьох частин, на кожне господарство припадало по 4 морги в двох частинах і по 8—

в третій. Підсумовуючи, отримаємо в середньому на волоку одного господарства по 52 морги землі ⁷⁵. Вказане явище звичайно було швидше винятком з правил, ніж повсякденною практикою.

Крім індивідуальних волок, селянській громаді в цілому відводилися додаткові волоки загального користування як орних земель, так і сіножатей. Зокрема, в с.Цеценівцях (Кременецький повіт, 1563 р.) було три “застенки на выгон zostавонных”. Термін “застенок” означав те, що вказані волоки були за стіною, тобто межею основних полів індивідуальних волок. Перший застінок “дубровы на приробок годное” мав 5 волок землі, другий—11 волок “на пашню розробеного ґрунту” та “ґрунту среднего моргов 7”, а третій—4 волоки і 5 моргів. У цілому ж загальна площа вказаних застінків с.Цеценівців становила більше 21 волоки. В інших селах Волині в 60-х рр. XVI ст. кількість застінків загального користування сільських громад коливалася від 1 до 6, а площа землі була в межах від 20 моргів, як в селі Вілії, до 21 волоки, як в с.Цеценівцях та Сапоновому ⁷⁶.

Земля загального користування в застінках поділялася на дві категорії. Першу становили ділянки, вже розчищені від лісу та чагарників і навіть вже розорані. До другої належали землі, придатні для оранки, але ще не розроблені. Займати земельні наділи в застінках села могли як окремі дворогосподарства, так і їх групи (сябри, потужники) або ж ціла громада. За користування вже розробленими землями в застінках збиралися відповідні додаткові податки, оскільки вся земля в застінках була точно виміряна. Так, в с.Шпиколосах (Кременецький повіт, 1563 р.) було три застінки, в яких налічувалося відповідно 20, 16 і 5 моргів землі. Вся вказана земля була розорана; а тому за її користування громада платила згідно з встановленим

тарифом 13 1/3 пенязей за кожен морг середнього ґрунту ⁷⁷.

В с. Нижчій Вілії того ж повіту згадувалося два застінки. Перший мав одну волоку середнього ґрунту і за нього громада виплачувала 40 грошей, а другий, розміром 6 волок, був ще не розроблений ⁷⁸. Тому селяни за нього не вносили ніякої плати.

Траплялися випадки, коли громада користувалася вже розораним застінком безплатно. Так, в с. Дунаїві (Кременецький повіт) селяни користувалися великим застінком (2 волоки і 6 моргів) без виплати чиншу. Люстратор так пояснив цей виняток: “Тен застенок до того села прыдано на кожду волоку по три морги для того, же на подлых мѣсцах... на дубровах волоки померены, мают они того застенку уживать без чиншу до того часу поки тьи vloки, на дубровах вымерены, розробят” ⁷⁹. Тобто, застінок був компенсацією селянам за те, що одне з трьох полів у них було розміряно в лісі. І поки розроблять те поле, вони можуть безплатно користуватися застінком. Подібне спостерігалось і в с. Сапоновому, в якому один застінок “поля розробленого волок 7, а дубровы на приборок годное ґрунту подлого волок 14” давався селу безплатно, бо “ґрунт того села на волоки помереный ест бардзо подлый и никчемный, кторого поддани уживать не могут” ⁸⁰.

Інколи застінки села здавалися стороннім особам. Так, один із трьох застінків с. Цеценівців (1563 р.), який включав “дубровы на приборок годное волок 11, а на оранку розробленого ґрунту волока 1 и ґрунту среднего моргов 7”, було “заведено и подано... на чинш земянинови Льву Василевичу Гоголевскому” ⁸¹. На аналогічних умовах був переданий бояринові Мацеєві Войтехівському застінок с. Кокорева (1563 р.), який включав “поля розробленого волок 4, а дубровы на приборок годное ґрунту среднего волок 6” ⁸².

Один із застінків с.Жолоба “приял мешанин Кременецкий Ярмола Куцевич” (1 волока, 5 моргів)⁸³. Отже, сторонні особи отримували застінки на території сільських громад за згодою останньої. Проте траплялися й випадки насильного захоплення земель громади. Так, в 1563 р. земянин Олексій Козинський силоміць вигнав мірників з околиць с.Плашівки (Кременецький повіт), а один із застінків громади, “себе привласнивши тримае и уживае”⁸⁴.

Застінки сільських громад, як правило, перебували у володінні останніх і використовувалися спільно. Проте іноді громада виділяла ділянки землі із загальної альменди комусь конкретно з жителів села. Так, один із застінків “поля розробленого ґрунту подлого моргов 12” в с.Підлісцях (1563 р.) тримали “подданные того же села Миколай атаман а Федор Пашкович”⁸⁵. Інший застінок в Підлісцях розміром 5 моргів був відданий “попове Микольському Остафию” на чиншу⁸⁶.

У певних випадках громада віддавала свої застінки жителям сусідніх сіл при умові виконання належних повинностей. Так, громада Підлісців дозволила прийняти “подданому Жолобовському (з сусіднього с.Жолоба.—А.Г.) Васку Кривопляску з сыном Мартином застенок 8 моргов”⁸⁷.

Крім індивідуальних волок та застінків оранки в структурі земель, також існували “обрубы сеножатные” для спільного користування громади всього села. До складу вказаних обрубів входили не лише сіножаті, але й лісові, річкові та озерні угіддя. Розміри “сеножатных обрубов” були різноманітними. В селах Кременецького повіту вони коливалися від 2 до 30 волок. Проте не всі відведені громаді угіддя були придатні для сіножатей. Так, угіддя с.Сапонового (Кременецький повіт, 1563 р.), розташовані над річкою Іквою, включали 3 волоки 20 моргів “на кошение годных”, а болотних, для косіння не придатних волок 4 моргів 22⁸⁸.

В с.Дворці та Кокореві із 20 придатних для сінокосів було лише по 7 волок. У Вілії та Шпиколосах відповідно з 28 і 25 придатних було лише 15 і 12. Тобто близько половини угідь. Подібна пропорція характерна і для структури волосної альменди Нижчої Вілії, Рудки, Підлісців та інших сіл (Кременецький повіт, 1563 р.) (Табл.)⁸⁹. Однією з перешкод використання сільських угідь була болотиста місцевість Волині. Це підкреслювали й люстратори, які відзначали, зокрема, що сіножаті Плашівки, як і багатьох інших сіл Кременецького повіту, були розташовані “на болоте Сапоновском над рекою Иквою”⁹⁰. За використання спільних угідь громада сплачувала загальний податок, регулюючи режим використання пасовищ, сіножатей і т.п. Люстратори Кременецького староства 1563 р., визначивши загальну площу сільських угідь, встановлювали загальну суму виплат з останніх (за 1 волоку сінокосів—12 грошей). Громада ж розподіляла дану суму на кількість дворогощодарств села, які для зручності слід було виплачувати разом із щорічним чиншем за індивідуальні орні волоки. В залежності від розмірів спільних угідь плата з окремого господарства громади за їх використання становила від 1 до 4 грошей (Табл.)⁹¹.

Таким чином, наведені відомості свідчать, що аграрна реформа, яка зачепила і Волинь, внесла певні зміни в селянське землеволодіння вказаного регіону. Тут руйнувалося, сформоване віками, основане на звичаєвому праві, традиційне володіння селян землею та ліквідувалося фактичне вільне розпорядження земельним наділом. Значно зменшувалися розміри селянської землі. Але твердити про те, що реформа позбавила селян права володіти землею та про те, що селянські землі після проведення в життя вимог “Устави” 1557 р. переходили від селян у власність великого

князя, як це робиться в сучасних наукових працях, в тому числі й узагальнюючих⁹², по меншій мірі неточно. Подібний підхід значно перебільшує права селян на землю до реформи та значно зменшує останні після її втілення. Проте, як показують дослідження, незалежно від того, як селяни дивилися на свої отчини, і згідно з державним законодавством, і на практиці поземельних відносин у ВКЛРЖ взагалі та на українських землях зокрема, вже до 1557 р. права селян вільно, без волі поміщика або великокнязівського представника розпоряджатися своїми отчинами не визнавалися. А значить, і втратити неіснуючі права селяни не могли. Земля як до реформи, так і після неї, завжди офіційно вважалася великокнязівською власністю.

Проте рухомим та нерухомим майном піддані могли розпоряджатися вільно. Ці ж права зберігала і “Устава” 1557 р.: “Продати на волоце будоване и домовство подданому вольно перед урядом, при войте и лавниках, а тот хто купить, осадивши волоку свою, который бы дуж потягли тягнути, может уместе або на пустой волоце сести”⁹³. Як бачимо, селянин, який купляв частину будівель колишнього великого дворища, міг ставати потужником (поплічником, сябром) хазяїна і разом з останнім працювати на його волоці або ж освоювати нову волоку. Якщо ж на території села не було вільних волок, то піддані могли за бажанням переходити в інше господарське поселення, де був резерв незайнятих земель: “А естли в том уряде нет места и волоки пустое ино ему (підданому.—А.Г.) до иньшого имения вольно ити, взявши лист от уряду до того, куды ся переносить, иж доброволне вышел, волоку осадивши”⁹⁴.

Таким чином, у селян не було потреби купляти землю, бо в будь-який час вони могли за згодою громади взяти собі додаткову волоку або її частину. Громада, зваживши

можливості такого господарства, давала або не давала згоду на освоєння землі. При позитивному рішенні громади ревізори записували нову волоку в реєстр села. Причому, такі господарства певний період користувалися пільгами: “Которых волок поколь ся збудусть и волоку направить до лет двух альбо трех не мает больш дати за вси повинности, только грошсй 42, снявши жито и ярину, а работы и подвод и некоторых потягlostей не тягнути поколь ся побудуе есть” ⁹⁵. Проте продавати індивідуальні волоки селяни не мали права. Якщо підданий без відома йшов із села, то вїйт і громада мали передавати його будівлі і посів на волоці іншому селянинові. А при втечах селян громада і вїйт зобов’язані були розшукувати і повертати підданих: “Который бы человек не оповедавшись вradнику при войте утек з волоки, тую землю зо всим домовством што ся останеть инышому дати, а збеглого сам вряд и через войта искати мають” ⁹⁶.

У деяких випадках селяни могли залишати свої волоки і йти з села. Причому, вони певний час не втрачали свого права на покинуте господарство. За поважні причини таких відходів “Устава” вважала голодні роки і кривди урядника: “Подданный убогий и недостаточный часов голодных засеявши пашню на зиму, кгда отходить кормитися, маеть оповедатися вradови при войте и указать убожество и недостаток свой... и у такового подданого домовство и засевов не маеть быти бран, аж до святого Яна, а не вернет ли ся до того часу, трагить засевов и будеть то все отдано инышому” ⁹⁷.

Що стосується громади в цілому та громадського землеволодіння зокрема, то й тут слід дещо уточнити. Насамперед слід поставити під сумнів твердження тих авторів, які говорять про те, що реформа “уничтожила сельськую общину” та “ліквідувала общинне землеволодіння” ⁹⁸. В дійсності ж громада продовжувала існувати не лише на

українських та східнобілоруських землях, але й в західних воєводствах ВКЛРЖ, де остання в значно більшій мірі була підпорядкована державі та феодалним власникам ⁹⁹.

На українських землях, яких торкнулася волочна поміра, остання не знищила громадського землеволодіння. Громаді села на Волині, як вже зазначалося, надавались “застенки” з орними землями й пасовищами та “обрубы” для сіножатей. Причому, розміри земель спільного користування громади були значними. Так, на 20 індивідуальних волок в Цеценівцях Кременецького повіту (1563 р.) припадало 40 волок спільних угідь (тобто останні становили близько 67 відсотків всього земельного фонду села). У селі Колосові землі загального вжитку становили 55 відсотків від усієї суми волок. В інших селах того ж повіту ця цифра була дещо меншою, хоча досить вагомою, щоб твердити про збереження общинного землеволодіння (Нишча Вілія—41%, Вілія—34%, Шпиколоси—37%, Рудка—41%, Дворець—46,5%, Кокорів—50%, Дунаїв—23%, Плашівка—5%, Сапонове—40%, Підлісці—24,5%, Жолоб—41%. Щоправда, після волочної поміри громада повинна була платити за кожен розораний чи розчищений для сіножаті наділ землі. Проте не слід перебільшувати значення цього факту, оскільки багато угідь села перебували в безплатному користуванні громади. Зокрема, в Цеценівцях із 19 волок сіножатей без оплати громада використовувала 14, тобто 73%. В Колосові—теж 73%, у Дворці й Кокореві—по 60%, Шпиколосах, Вілії, Нижчій Вілії—близько половини ¹⁰⁰.

За громадою залишалося право користування і господарськими угіддями. Щоправда, вводилась обмежена тримильна зона вступу в ліс: “Вольность подданные до пуши наше, хотя ж и головное, ведже не глубоко мають мети, по дрова, по хворост на гороженье, по дерево на будоване, по

лыка на свою только потребу, а не на продажу". "Устава" також передбачала "ребятам малым и невестам губ, овощу лесного всякого, ягод и хмелю во всех пущах наших не боронити". Проте цей же документ забороняв підданам полювати у господарських лісах, хоча "на своих волоках подданным вольно забити волка, лисицу, рыся, росомаху, зайца, белку, и инший звер малый, также птахи всякие и продавати кому хочачи, але сарны и иньшого большого зверу не бити и на своих волоках, а особливо в пущах и под пущами нашими... под горлом". "Устава" також дозволяла "вольность подданным до рек и озер наших, рыб ловити крыгою, удою, броднем, тригубицею, обором и иншими малыми сетками" ¹⁰¹.

Рисою громадського землеволодіння після волочної поміри було й те, що громада встановлювала внутрішній розпорядок сівозмін на індивідуальних аллодах-волоках. Це забезпечувало однотипність та одночасність робіт в кожному з трьох полів. А після їх завершення індивідуальні волоки переходили до загального користування громади. На землях, які перебували під паром або ж на стерні, випасалася худоба всіх жителів села ¹⁰². Таким чином, і після реформи збереглося право громади встановлювати примусову щодо окремих дворів сівозміну.

Як і до волочної поміри, у спільне користування громади переходили волоки й угіддя покинутих та запустілих дворогосподарств. Про це твердилось і в поправах до "Устави" від 20 жовтня 1557 р.: "То теж особливо его королевская милость хочет мети, абы на пустых волоках вольно было подданным паствити быдло, и жаден врядник абы не смел грабити быдла подданных на пустом, хотя бы и на сеножати" ¹⁰³.

Таким чином, в ході реалізації аграрної реформи на тих українських землях, яких остання торкнулася, значно

скоротилося селянське землеволодіння, проте структура останнього не зазнала кардинальних змін. З одного боку, селяни володіли індивідуальними аллодами у вигляді 36-моргової волоки, а з другого, як і до реформи, збереглося громадське землеволодіння (альменда). Щоправда, тепер і за землі спільного користування селяни змушені були сплачувати податки. На решті ж українських земель продовжувало побутувати традиційне селянське землеволодіння. Посполиті продовжували розглядати свої землі як споконвічну “отчину” і “дедину” й намагалися вільно розпоряджатись останніми на свій розсуд (купляти, продавати, міняти).

3. ЕВОЛЮЦІЯ ФЕОДАЛЬНОЇ РЕНТИ

Протягом XVI ст. на українських землях спостерігалось неухильне, часом і значне, збільшення норм феодальної ренти. В міру розширення фільваркового господарства значних розмірів набувала відробіткова рента, зберігалася натуральна та одночасно зростала грошова. Особливо вказана тенденція була помітною в тих регіонах України, яких торкнулася аграрна реформа. В реформованих селах Волині незаперечним фактом в другій половині XVI ст. стає абсолютне зростання норм ренти (особливо відробіткової і грошової), оскільки стандартні волоки, які тепер підлягали оподаткуванню, за розмірами поступалися попереднім селянським наділам (дворищам, службам і т.п.), та й за користування сіножатями і пасовищами, які теж перемірювалися волоками, селяни вже були змушені сплачувати грошовий чинш. Так, за використання однієї волоки орної землі кожне господарство Цеценівців, Нижчої Вілії, Вілії, Шпиколосів, Колосева, Рудки, Дворця, Кокорева, Дунаїва, Жолоба (Кременецький повіт, 1563 р.), якість землі в яких була визначена

як середня, сплачувало по 40 грошей. В сусідніх селах того ж повіту—Плащівці, Сапоновому та Плісцях, де були лише волоки “подлого ґрунту”, кожне селянське господарство сплачувало відповідно по 30 грошей ¹⁰⁴.

Але цим грошовий чинш не вичерпувався. Сільські громади також платили за “застенки на выгон zostавоныє” та “обрубы дубровные” для сіножатей. Так, в кожному із вказаних сіл Кременецького повіту було виділено від 1 до 6 застінків, розмір яких коливався від 20 моргів до 20 і більше волок. В структурі останніх існували як вже розроблені ділянки, так й ще не розроблені. За користування першими на громаду накладався грошовий податок, а інші оподатковувалися в міру їхньої розробки. Зокрема, у Вілії був один застінок розміром 20 моргів, за який громада сплачувала 26 грошей і 6 2/3 пенязі, а в Нижчій Вілії було два застінки: за перший розміром 1 волока громада вже сплачувала 40 грошей, а інший ще не розроблений (6 волок) був у безплатному користуванні. Щоправда, у тих випадках, коли основні орні волоки села були на поганих ґрунтах, застінки могли даватися громаді безплатно. Такий випадок був зафіксований у с.Сапоновому Кременецького повіту, де селянам безплатно передавався у користування один застінок в розмірі 7 розроблених волок і другий (14 волок), ще не розроблений, але придатний для розробки (Табл.) ¹⁰⁵.

Залежно від якості землі в обрубі дубровному громада села в цілому платила від 30 до 40 грошей за 1 волоку, порівну розкладаючи загальну суму на кожне господарство.

Розміри іншого виду угідь—загальних сіножатей, які відводилися громаді в ході волочної поміри в Кременецькому повіті, були значно більшими й коливалися від 2 до 28 волок. В структурі останніх були волоки придатні й не придатні для сіножатей. Кількість придатних волок коливалася від 2 до

15, що становило від 33 до 95 відсотків усієї площі сіножатей. За кожен розчищений від лісу та чагарників й придатну для сіножатей волоку громада платила по 12 грошей. Так, громада Цеценівців за 5 придатних волок сіножатей платила в сумі 1 копу грошей, Кокорева за 7 волок—1 копу 24 гроші і т.д. (Табл.). В цілому від кожного з 13 сіл Кременецького повіту, які на 1563 р. були поділені на волок, надходили суми від 44 грошей (як це було в Дунаєві за 3 волок 20 моргів) до 3 кіп 6 пенязей 5 грошей (у Вілії—за 15 волок 14 моргів) (Табл.)¹⁰⁶.

Оскільки громада села користувалася сіножатями спільно, то й вказані загальні суми виплат від села розподілялися на окремі господарства відповідно до кількості орних волок в останніх. У нашому випадку окремі селянські господарства сиділи, як правило, на 1 волоці орної землі. Тому кількість виплат за спільні сіножаті з окремого господарства була незначною і коливалася від 1 до 3 грошей.

У 60-х роках XVI ст. вказані села Кременецького повіту перебували виключно на грошовому чиншу (Табл.). В суму виплат від кожного господарства громади входила плата за 1 волоку орної землі та частка за користування вигоном і сіножатями. Оскільки переважна більшість вказаних сіл мала волокни на середньому ґрунті, з яких сплачували по 40 грошей (з волокни), то загальна сума чиншу з одного господарства в кожному випадку залежала від кількості дворів та розмірів вигону й сіножатей. В результаті впливу вказаних чинників сума виплат з окремого селянського господарства була такою: Цеценівці—по 54 гроші з них 14 за вигін та сіножаті, Нижча Вілія—по 44 (4), Вілія—43 (3), Шпиколоси—54 (14), Колосів—43 (3), Рудка—41 (1), Дворець—44 (4), Кокорів—45 (5), Дунаїв—42 (2), Жолоб—60 (20). В трьох селах вказаного регіону індивідуальні волокни були розташовані на

поганому ґрунті, за які сплачувалося лише по 30 грошей. Тому в них структура чиншових виплат була дещо іншою. В с.Плашівці піддані вносили з кожного господарства по 31 грошу (з них по 1 за вигін та сіножаті), в с.Сапонове—37 (7), а в Підліссях—49 (19) (Табл.)¹⁰⁷.

Переведення села на виключно грошовий чинш, як це спостерігалось в Кременецькому повіті, було швидше винятком з правил, аніж закономірністю для тих українських земель, яких в XVI ст. торкнулася волочна поміра. Та й сама “Устава” 1557 р. передбачала існування на волочних землях усіх трьох видів ренти. В тому числі відробітки повинні були становити 2 дні на тиждень. Причому, передбачалося, що на кожную волоку великокнязівського двору або фільварку повинно було відводитись 7 селянських господарств: “на зароблене пашни, на кождую волоку, абы было оставлено по семи волок оселых подданных наших з волы и з клячами, поблиз двора и пашни”¹⁰⁸.

Піддані містечка Буремлі Луцького повіту у 70-х роках XVI ст. поряд з натуральними оброками та грошовим чиншем теж виконували й відробітки. Із 22 тяглих волок “подданные повинни давати по грошей 4, овса по мац 4, кур по 2, яець по 20, а работа по 3 дни в тыждень”¹⁰⁹.

Не спостерігалось істотних змін в оподаткуванні і в подальший період.

У 80-х роках повинністю приватних підданих с.Митищів Луцького повіту була “работа штоденная от полудня або по обеде, чинш по полкопы з волики, по двое кур, подвода где потреба”¹¹⁰. Хоча в документі й зафіксована відробіткова рента як “штоденная”, але працювати повинні були селяни не повний день, а лише його частину, а ще точніше, півдня, що й відповідало 3—4 повним робочим дням. Оскільки один повний робочий день чітко визначався ще “Уставою” 1557 р.:

“становитися к роботѣ подданнымъ якъ солнце всходитъ, а сойти зъ работы якъ солнцу заходити, а отпочивку тымъ што сбыломъ робять передъ обедомъ година, в полудню година, надъ вечеромъ година, а которые пешо робять, тымъ отпочивку в тыѣ же часы, одно по полгодини маѣтъ быти”¹¹¹.

Тотожними були повинності і в селах Володимирського повіту, які зачепила волочна помірѣ. Так, у 80-х рр. XVI ст. громада приватного с. Сенеки повинна була “в каждый рокъ давати цыншу с каждое волоки оселое по золотому полскому, по две мацы овса, по двое кур, по гусяти, по 12 яецъ, а подвода и работа водлѣ повинности ихъ”¹¹². Більш чіткіші дані щодо відробіткової ренти є у відомостях про приватновласницькі с. Когильне, Свойчів та Волицю того ж повіту. На початку 90-х рр. селяни цих поселень були повинні “с каждой волоки по 3 дни, а лѣте по 4 дни робити, а податку дають по 6 грошей, овса по 4 мацы, по 2 каплуны, по гусяти, а у подводу где роскажуть”¹¹³.

Подібні норми панщини зафіксовані і в селах Ковельського староства інвентарем 1590 р. Останній, зокрема, згадував село Яблоницю (Дубову): “В том селе подданных, которые робят по три дни и иншіе повинности, дают оседлых на волоках 14”¹¹⁴. В останньому випадку цікавим є те, що чітко фіксується лише відробіткова рента, норма якої, ймовірно, нещодавно встановлена. Інші ж форми ренти були загальновідомі, а тому люстратор не вважав за доцільне їх описувати. Триденну панщину згадуваний інвентар також зафіксував у селах Мошоному, Шайному, Облапах, Красному, Гойшині та ін.¹¹⁵.

В кінці XVI ст. в Ковельському старостві були зафіксовані й села з чотириденною панщиною. Так, селяни з Поридуб в 1590 р. “по чотири дни в тыждень робить винни и иншіе повинности” з кожної із 35 осілих волок¹¹⁶. Подібне

переплетіння чотириденної відробіткової ренти та інших повинностей спостерігалось і в Годевичах, Туровичах, Зеловому, Клевецькому та інших селах цього ж староства ¹¹⁷.

Піддані з великокнязівських сіл проводили відробітки або ж в господарських дворах і фільварках, або ж в місцевому замку. В Ковельському старостві в 90-х рр. XVI ст. господарські двори згадувалися в Хотешові, Нюйному, Тулічові. Дворова оранка здійснювалася переважно силами місцевих селян. Зокрема, про посполитих з Тулічова сповіщалося, що вони “по три дни в том дворе робят и иные повинности дают” ¹¹⁸. В даному випадку документ не деталізує, що означають “иные повинности”. А от про підданих с.Нюйного, які працювали на господарському дворі, що був у їхньому селі, чітко сповіщалося: “Чинш платят и робят водле повинности” ¹¹⁹. Посполиті ж з с.Облапи, котрі сиділи на 9 волоках, як зазначав у 1590 р. люстратор, “по три дни робя до Ковля” ¹²⁰. Фільварок у с.Гридьковичах Ковельського староства утримувався працею 14 господарів і 5 городників, “которые пашню робят у дворе а чиншу не дают” ¹²¹. Городники також згадувались і у Вербці поблизу Ковеля, “которые не дают чиншу одно робят до замку албо послугуют в фольварку” ¹²².

Приведені документальні матеріали свідчать про те, що селяни зазначених сіл відбували переважно відробітки в господарських дворах, фільварках та працювали в замках. Паралельно з відробітковою рентою інколи згадувався і грошовий чинш. Однак твердити про те, що відробітки ставали основною формою ренти в реформованих селах Волині, немає достатніх підстав. Ті з волочних сіл, які не були розташовані поблизу фільварків і чинєї роботи не потребували замки, переводилися переважно на грошовий чинш.

В кінці XVI ст. на чиншу в Ковельському старостві перебували Мостища, Білин та ін. В окремих випадках люстратор підкреслював, що селяни згаданих поселень не несуть, окрім грошового чиншу, ніяких повинностей. Так, піддані Старої Вижви, Стобла, Мостищ, як зазначалось в документі, “на чиншу сядять, а не робять” ¹²³. Хоча, якщо поблизу чиншового села був господарський двір, то селяни залучалися до сезонних робіт. Наприклад, жителі Білина (Ковельське староство, 1590 р.), “которые на чиншу сядят, а не робят одно до кошенья и до жнива помочь винни” ¹²⁴.

У ході проведення аграрної реформи на Волині було виміряно й створено чимало нових сіл. Щоб заохотити селян поселятись на нових місцях, розміряних волоками, урядовці встановлювали пільги для перших поселенців. Протягом певного терміну посполиті, які поселялись на “сыром корени”, або повністю звільнялися від повинностей, або сплачували незначні, фактично символічні, податки.

Час пільги міг бути різним і встановлювався за домовленістю між селянами та власником землі. Як правило, термін пільги становив декілька років. В 1552 р. згадувалося с.Плешівка за півтори милі від Кременецького замку, в якому було “димов 31, воля на два года, еще мають седети полтора года и выседелши, мають ся еще з старостою умовляти” ¹²⁵. В с.Горинцях війта Кременецького Скуйбиди на волі було в 1552 р. 30 димів, “другий год воля посазонно, а еще 6 лет воли”, тобто в сумі 8 років ¹²⁶. Про громаду Малої Сапанівки Кременецького повіту в 1552 р. сповіщалося, що “на воли сядяться 9 димов, а воли на 10 лет”. “Устава на волоки” 1557 р. розділяла два види пільг. У першому випадку передбачалося, що селянин осідає на “волоки пустые, альбо не приняты и разроблены”. В такому разі сплачувався незначний чинш : то лише після збору урожаю, а від інших

повинностей подібні господарства звільнялися: “Поколь ся збудуєть и волоку направить, до лет двух, альбо трех не маєть больш дати за вси повинности только грошей 42, снявши жито и ярину, а работы и подвод, и некоторых потяглей не тягнути поколь ся побудуєть”¹²⁷. “Устава” також передбачала й інший випадок, коли селянському господарству давався пільговий термін. Зокрема, великокнязівським урядовцям наказувалося “леса на волоки розмеренные, где годно на пашню людми осажати и вольности маєть давати уряд на пять, альбо на шесть лет, аж и до десяти, и то маєть быти там где черные леса и тяжкие к виробленю”¹²⁸. В 1585 р. пан Фрідріх Тишкевич Логойський в селі Пулині Житомирського повіту “волю закликати на 20 лет и столпы ведлуг обычаю вкопати, и в Житомиру тут на рынку на волю закликати дей казал”¹²⁹.

Таким чином, основними формами ренти в реформованих селах Волині були відробіткова і грошова. Відробітки в другій половині XVI ст. становили 3—4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з окремого селянського господарства. Зазначимо, що переважно селянський двір виконував якусь одну повинність (чи відробітки чи платив чинш). Хоча, якщо був чинш, то останній доповнювався сезонними толоками на користь фільварку та натуральним оброком. Коли ж село переводилося на відробітки, то останні теж могли супроводжуватися незначними грошовими та натуральними податками.

4. РЕФОРМА І СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

На чолі селянських урядів в Україні XVI ст. стояли сільські старости, які в документальних матеріалах іменувалися старцями, отаманами, війтами й тівунами, інколи

десятьниками. Інститут сільських старців у досліджуваний період був зафіксований на Волині (переважно Луцький повіт), Київщині та в руськоправних селах Галичини¹³⁰.

Тівуни в ролі представників громадської адміністрації переважно зустрічалися в селах Володимирського та Луцького повіту Волині, більшості староств Галичини, фрагментарно на Київщині¹³¹.

Інститут отаманства побутував в даний період практично в усіх українських землях—на Поділлі, Київщині, Волині й Галичині¹³².

Важливо зазначити, що в Галичині, поряд із сільськими громадами на руському праві, існували також села на німецькому та волооському праві. У перших громадами керували солтиси і війти, а в других—князі та крайники¹³³.

Керівники громад обиралися головами дворогосподарств (дворищ, димів) щорічно на загальних зборах. Проте з кінця XV ст. ця практика зазнає певних змін. Дедалі частіше демократичні вибори підмінялися призначенням старост великокнязівським представником або власником села. Та попри цю тенденцію, навіть у середині XVI ст. великокнязівська влада наказувала своїм ревізорам призначати керівників сільської адміністрації за згодою рядових общинників. Зокрема, “Устава на волоки” 1557 р. передбачала: “Ревизором дознавши вину и неслушную справу его, и, того скинувши войта и иного уставити мужа тое же волости неподозренного на которого подданные зволят”. Важливо відзначити, що позбавити войта його посади могли лише великокнязівські ревізори. Місцеві ж повітові органи влади такого права не мали: “А войта вряду о всякую вину судити, только войтовства у него не отнимати”,—писалося в “Уставі”¹³⁴.

Підтвердження цьому знаходимо й у документальних

матеріалах. Так, у 1563 р. королеві Боні “жалелся войт Лепесовский Ян Хотимовский о том иж дей он за розказаньем короля... в повете Кременецком за Горыню на Болохове осадило некоторые певные села и тепер дей еще осаживает за которые дей працы свои... в тех же там селех через него осаженных войтом быти сподевал якож дей оные села в заведанью своем за первых старост наших тамошних кремянецких” і за теперішнього старости пана Петра Семашка мав. Але останній “нет ведома для которое причины на него ся звазнивши с моцы и sprawy его войтовское тые села вынял и ту владность его... от него отнявши служебнику есы своему Семену поручи”. Дізнавшись про це, королева Бона наказала кременецькому старості: “Приказуем тебе... иж бы есы ему тые все села на Болохове, которые через него там осаженные суть опять в справу его подал и ему над ними тое владности войтовское.. не заборонял”¹³⁵. Наведений документ свідчив не лише про свавілля можновладців щодо призначених війтів, а й про те, що останнім іноді діставалися незаселені території, де необхідно було ще й “осадити” селян на т.з. “сыром корени”.

У скрутних ситуаціях керівники громад могли звертатися з проханнями та скаргами до верховного правителя. Останній, у свою чергу, в міру необхідності надсилав листи на ім'я сільського старости. Про це збереглися свідчення в документах XVI ст. Так, у 1565 р. Сигизмунд II Август в листі “войтам, слугам путным и всем подданым” села Кокорева сповіщав: “Дали тот фолварк наш замка Кремянецкого Кокорев со всеми вами поддаными нашими пану Деревинскому вы бы о том ведали и вжо до пана Базилиуса Деревинского яко до пана своего всякое послушанство чинили”¹³⁶.

На території сільської громади старости відали практично

всіма внутрішніми справами. Враховуючи відносно слабкий зв'язок керівників громад з вищими органами державної влади, сільських старост слід розглядати як представників органів місцевого самоврядування, які у своїй діяльності передусім керувалися інтересами громади і розв'язували різноманітні питання сільського життя згідно з нормами традиційного звичаєвого права.

Незначні поточні справи сільські старости вирішували самостійно, щоденно підтримуючи таким чином усталені форми співжиття громадян. Вони розв'язували дрібні конфлікти між господарями, розслідували прості кримінальні справи, підправляли межі індивідуальних земельних наділів, контролювали дотримання загальнообов'язкової сівозміни на останніх, щоб уникнути потрапи посівів громадським стадом, стежили за елементарним порядком на території громади. Зокрема, сліdkували за тим, щоб зайшли люди, в тому числі і родичі членів громади, реєструвалися місцевим отаманом, а за його відсутності—кимось з членів його сім'ї або сусідами. За це ніс відповідальність насамперед голова дворогосподарства, до якого прибував гість. Причому хазяїн відповідав за поведінку пришельця на території громади ¹³⁷.

Сільський староста представляв громаду і в її зовнішніх зносинах з великокнязівськими представниками та окремими феодалами. Керівник громади організовував вчасну виплату всіх податків та виконання відробітків. Причому часто до його обов'язків входило збирання натуральної та грошової данини і відправка її великокнязівським збирачам податків або поміщику. Приклад цього—податкова діяльність отаманів у селах Житомирського повіту. Зокрема, "Тимош атаман Песецкий" зібрав у 1587 р. зі своєї громади і зберігав у себе в коморі "грошей готовых побору панского коп 20 личбы литовское" ¹³⁸.

В міру розростання території громади та збільшення густоти населення, коли на певні землі починали претендувати кілька власників, сільські старости поряд із старшими членами громади, дедалі частіше виступають як свідки при розмежуванні земель третіх власників, а коли зачіпалися територіальні інтереси громад,—як їх представники. Тому в документах XV—XVI ст. часто згадуються “старцы обчие”, які встановлюють чи поновлюють границі земель ¹³⁹.

Для вирішення складних справ та розслідування кримінальних злочинів сільські старости організовували збори (що і в XVI ст. називалися віче) громади і всіх зацікавлених сторін. Причому вони збиралися не лише на українських землях у складі ВКЛРЖ, але й Королівства Польського ¹⁴⁰.

Протягом XVI ст. поряд з терміном “віче” для означення зборів громади також починає застосовуватися терміни “копа”, “купа”, які набули значного поширення не лише на терені практично всієї України, але й на сусідніх білоруських та литовських землях, і використовувалися аж до XVIII ст. ¹⁴¹.

Громада збиралася, як правило, на віче просто неба на традиційному місці. Це міг бути “пляц” у центрі села, майдан поблизу общинної церкви та ін. Траплялося, що віче відбувалося й не там, де завжди. Наприклад, общинники збиралися на місці скоєння злочину для того, щоб його розслідувати, або на спірних ділянках при розв’язанні межових конфліктів ¹⁴².

Скликали віче, як правило, керівники громади в міру необхідності. Згодом ця ініціатива також переходила до керівників урядів гродських та окремих феодалів. Способи оповіщення були різноманітними—усне або письмове повідомлення, церковні дзвони, а в Карпатському регіоні—

шляхом передачі булави, яка постійно перебувала у солтиса, від одного “газди” до іншого¹⁴³.

Коли на віче збиралися різні громади, то кожна з них представляв її керівник. Так, на копі в 1570 р. у Володимирському повіті громади сіл Видюти та Мацєєва вимагали взяти участь у зборах “десятника и людей поридубських”. У 1571 р. на вічових зборах с.Ремчич Луцького повіту дві частини цього села, які належали різним поміщикам, очолювали “тивон Петрука Демидович” та “Максим Качанович, тивун пана Яцкова”. На вічі громад сіл Змуча, Брухович, Велицька та Порська у 1567 р. того ж повіту розслідування злочину організували “Тивон пана Загорського на имя Богдан Триликович” і “Марош Ігнатович... старец князя Корецького”, яким належали дві частини с.Порська¹⁴⁴.

На подібних широких віче сільські старости стежили за тим, щоб усі голови дворогосподарств їхніх громад приходили на подібні зібрання. Так, перед початком копн в 1582 р. “старци и все копляне спочатку вчинили меж собою обмову водлуг звичаю и права копного питаючи меж собою старец старца, все ли изо всех сел старци и с подданными панов своих на копу... вышли”. А потім керівники громад виходили на середину зібрання “мужей” і звітували, які члени їхньої громади, не з’явилися на збори і з яких причин. Особливо важливою була присутність усіх голів дворогосподарств у тих випадках, коли віче розслідувало кримінальний злочин. Тому інколи присутніх навіть перевіряли за списками. .

Так, у 1583 р. в с.Підгайцях Луцького повіту Якуб Климашевський “иж громады собрались, для всякое ведомости, все ли были подданные того села о спис их просил”¹⁴⁵.

Кількість учасників віча могла коливатися від кількох

десятків до кількох сотень чоловік. Великі віче були рідкісним явищем і складались, як правило, з жителів кількох сіл. Так, у 1568 р. збиралися жителі двох сіл Луцького повіту “з іншими дей многими людми Ярославичким и Подлесецьким..., которых дей было о двести человек”¹⁴⁶. Поряд з дорослими “мужами” у віче брали участь і жінки, і підлітки, і навіть діти, які виступали в ролі свідків, складали присягу і т.п.

На віче громада вирішувала широке коло питань внутрішнього життя, які не міг самотійно розв’язати сільський староста. Важливу їх частину становили справи про розмежування общинних земель та угідь як в середині громади, так і між окремими селами. Багато було справ, пов’язаних з майновими конфліктами, спадковістю та розподілом майна, сімейними спорами¹⁴⁷. Проте найбільш питому вагу серед справ, що розглядалися на зборах сільської громади, особливо у XVI ст., становили кримінальні справи. А тому такі зібрання одночасно представляли і судові органи, які розслідували вбивства людей, крадіжки тварин і речей, пограбування і розбійні напади, справи про чаклунство, отраву посівів та інші збитки. За найтяжчі злочини селяни виносили винуватцям різноманітні покарання, аж до смертної кари, і приводили їх у виконання, про що немало свідчень у документальних матеріалах¹⁴⁸.

Рішення на віче приймалися прямою більшістю голосів. А тому, хоча сільські старости й головували на таких зборах, вони не мали переваги у прийнятті тих чи інших рішень. Найбільше, що вони могли—це скористатися своїм авторитетом, щоб переконати членів громади ухвалити саме їхній варіант. Проте в процесі закріпачення селянства та з втратою незалежності сільських громад їхні віче дедалі більше підпорядковувалися урядам гродським та окремим феодалам, які нав’язували зборам вигідні лише їм рішення, а

коли це не вдавалося, ігнорували прийняті селянами, чому є чимало свідчень в документальних матеріалах другої половини XVI ст. Характерною в цьому відношенні є розмова поміщиці Хребтовичевої із селянами Луцького повіту в 1570 р., які на підставі загального рішення зборів прийшли до неї вимагати, щоб вона наказала своєму уряднику відшкодувати збитки від крадіжки вола. На що Хребтовичева відповіла: “Я на голое слово мужицкое... платити не кажу”. Бували випадки, коли поміщики взагалі забороняли своїм підданам збиратися на віче та ходити на спільні збори з іншими громадами. Так, у Володимирському повіті громада села Овадна не з’явилася на копу і так це пояснила: “Мы рады были на копу идти, да паны наши приказали, чтобы мы ни на какую копу не ходили, поэтому, боясь наших панов, не пойдём”¹⁴⁹.

За своїм майновим становищем сільські старости практично не відрізнялися від основної маси членів громади і нарівні з останніми відбували повинності. Так, на Волині тітуни, отамани й старці користувались однаковими з іншими общинниками наділами землі і сплачували таку ж данину. Зокрема, старець Миц села Козлиничі Луцького повіту, як і 33 інших господарів, у 1578 р. сплатив 30 грошей за рік, тоді як 12 городників цього ж села віддавали від 3 до 6 грошей. Не вирізнявся розміром сплачуваних податків серед жителів 7 дворищ села Кречевичі того ж повіту і їхній старець Тиміш. Війт села Воля Ситна Луцького повіту Данило у 1578 р. нарівні з іншими 14 селянами заплатив 60 грошей (з решти 6 господарств городників і підсусідків надійшло від 1 до 12 грошей). Однак на практиці незначні відхилення іноді траплялися. Так, у 1578 р. старець села Кілки Рябець (Луцький повіт) сплачував найбільшу в селі данину в розмірі 70 грошей, а решта 40 господарів—від 30 до 60 грошей, що певною

мірою відображало дещо вищий рівень майнового становища сільського старости. Однак останнє не обов'язково пов'язане з його посадою, а може пояснюватися більшою кількістю робочих рук в господарстві, а, отже, і більшим розміром земельної ділянки. Цікава ситуація спостерігалась у 1545 р. в с. Забороль Луцького повіту. Там з 16 дворич 7 було службових, а 9—тяглих. Сільський тівун сидів там на одному із службових дворич і разом з іншими шістьма “справлял службу конную” на замок Луцький. А в 1582 р. у с. Митищі того ж повіту функції “тівона” виконував підсусідок Микита ¹⁵⁰.

В міру посилення залежності сільських громад від представників великокнязівської влади та окремих феодалів відбувалися також процеси підкорення і громадської адміністрації, яка з другої половини XV ст. дедалі більше набувала дуалістичного характеру. З одного боку, сільські старости, як і раніше, відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого, перетворювалися в посадових осіб великокнязівського адміністративного апарату, його найнижчу ланку, яка набувала функцій контролю і примусу ¹⁵¹. Юридичне оформлення вказаних процесів знайшло своє відображення в “Уставі” 1557 р., де так описувалися обов'язки сільських війтів: “А служба их то з розказанья врядового людей на роботу теж с цыншы и с платы нашими выгоняти, и при отдаваню платов быти, подданных наших к праву вместо децкого перед урядом ставити, при роботах всяких вместо пристава над людми войтовства своего стояти, при отвоженю овсов и сена з людми войтовства своего ездити и их отдавати, переоры волок пустых и нанятых, стены границы и копцы на каждый рок межи подданными нашими поправовати и поновляти, а где бы от которого суседа видел копцы албо границы покажоны мает то врядови оповедати”. Війти, крім цього, наділялись і певними особистими повноваженнями примусового характеру: “а

судити вряду подданных о всем дня торгового, кроме причины кровавое и кгвалтовное, о такой вине коли ж колвек повелить уряд ставити к праву подданного войт повинен”. Якщо селяни виявляли непокору війту, їх викликали в уряд гродський і змушували оплачувати діяльність децького: “а который бы с подданных войта послушен не был, а за позванием его перед урядом не стал по такового своевольного вряд децького послати мает, и от непослушного децкованья на милю в обе стороны грош”. Особливо “Устава” відзначала роль війта як захисника інтересів підданих: “а при суде войту быти и справедливости подданому допомагати, вин наших ведомость мети и ревизором оповедати”¹⁵².

Як бачимо, війти наділялися певними функціями державних службовців, вони були зобов’язані співпрацювати з великокнязівськими урядовцями на місцях і водночас відстоювати інтереси своїх підданих. На цій останній функції війтів наголошувалося особливо: “Того стеречи абы вряд вин и пересудов над уставу не брал, а естли бы за мовенем его вряд того не перестал мает то войт ревизору оповедати”¹⁵³.

З метою заохочення до добросовісного виконання своїх обов’язків сільських старост починали звільняти від сплати всіх податків. Це було своєрідною формою оплати праці керівників сільських громад і водночас робило їх залежними від місцевих урядів. У середині XVI ст. на тих українських землях, де проводилася волочна поміра, “Устава” 1557 р. передбачала, що “на селах войтове мають мети по одной волоце вольной”. Ця вказівка виконувалася на практиці. Зокрема, війти сіл Нижча Вілія, Шпиколоси, Плашевка, Сапонове і Жолоб Кременецького повіту (1563 р.) мали по одній вільній від чиншу волоці. Проте у прийнятій 20 жовтня 1557 р. поправі вже вказувалося: “Войты тяглые абы мели на войтовскую службу по две волоки вольных от всих

потяглей и податков”. Ці рекомендації також часто реалізовувалися. В 1557 р. в грамоті Сигизмунда II Августа писалося про війта “подданого Клима Медведя”, якому “на войтовство назначили две волоки земли пустых в селе Ягоднику” і наказувалося “иж бы есы с тых двох волок на войтовство ему назначоных жадного плату в него не брати и до повинностей никоторых не привертати... а он мает и повинен у всех делех уряду его належачих слушно и порядно заховиватися”. Якщо сільський староста брав більше землі, ніж йому давалося “на войтовство”, то за кожен понаднормовий наділ він мав разом з іншими селянами відбувати належні повинності ¹⁵⁴. В тих випадках, коли війт таємно користувався надлишком землі або здавав підданам, його карали смертю: “а если бы войт волоку пустую кому нанял, албо от уряду нанятую перед ревизором утаил, тогды за то скарати его, яко злодея, горлом” ¹⁵⁵.

Крім привілейованого володіння двома волоками землі, війти також утримували на свою користь, як правило, “з чиншу грош шостый” або “третий грош”, а також певну частину натурального оброку ¹⁵⁶.

В цілому ж війти володіли таким наділом землі і утримували ту частину податків, які їм надавалися привілеєм на війтівство. В 60-і рр. XVI ст. в Галичині згадувалися війти, які “вины” брали з “сельських людей водле прав своих” ¹⁵⁷.

Важливо зазначити, що інститут війтівства, який передбачав звільнення старост від податків за користування певним наділом землі, документально зафіксований, починаючи із середини XVI ст., переважно на тих українських землях, де проводилася волочна поміра. Війти займали проміжне місце між громадською адміністрацією та урядом гродським, оскільки “Уставою” 1557 р. передбачалося вже утворення війтівств як фактично нових адміністративно-

територіальних осередків. До складу таких одиниць могло входити кілька сіл. Як було записано в “Уставі”, “У войтовство кождому маєт быти придано волок сто, албо больш, водле прилеглости, хотя два и три села и больш злучити”. На практиці адміністрація дотримувалася таких вказівок. Зокрема, на Волині згідно з люстрацією Кременця 1563 р. у 13 селах із загальною кількістю волок 623 було 5 війтівств, тобто в середньому на одного війта припадало близько 125 волок. Згодом пізніші поправки збільшували розміри війтівств до 300—400 волок. У тих випадках, коли села входили до складу війтівств, у них зберігалася попередня громадська адміністрація. Тільки тепер керівники сільських громад вже підпорядковувались уряду війта, який часто мешкав у одному із сіл війтівства. Тому документи другої половини XVI ст. часто фіксують наявність в одному селі поряд з війтами також тівунів, отаманів і десятників ¹⁵⁸. Останні в такому випадку вирішували лише обмежене коло внутрішніх справ громади, а в усьому іншому зобов’язані були підпорядковуватися війту.

На загальних зборах громади війти виконували роль урядників, яких раніше направляли з уряду на копу. Тепер же “Устава” передбачала, що у тих випадках, коли “подданный один другому межу переореть и скажить ино вряднику на копу не ездити и проезду не брати, але войт межу направить и возметь на том хто ее скажить на вряд 12 грошей”. Така практика, з одного боку, полегшувала матеріальне становище селян, бо вони звільнялися від сплати “проездного”, а з іншого, розширювала повноваження війта. З метою швидкого розв’язання поземельних конфліктів між селянами війтам рекомендувалося тримати наготові відповідний інструмент для обмірювання землі: “А для розознания межи подданных, войт маєт мети шнур одинаковое меры справлений и досветченный, и часу мокрого альбо сухого, завжди его

лихтовати и досветчати”.

“Устава” забороняла війтам самочинно судити підданих та збирати понаднормові податки під страхом великого штрафу: “Войтове по селам судов жадных судити, поклонов вымагати и вымыслов над подданными чинити не мают, под виною до скарбу нашего рублем грошей” ¹⁵⁹.

У цілому ж функції і повноваження уряду війта, описані в “Уставі”, являють собою синтез реального становища сільських старост на середину XVI ст. і прагнень верховної державної влади до повного підпорядкування собі внутрішнього життя громад. “Устава” юридично оформила процеси переростання частини громадської адміністрації в нижчу ланку державного апарату (уряд війтівств), компетенції ж іншої її частини (отамани, тівуни, десятники) обмежувалися вузькими рамками внутрішніх відносин у громаді. Нагадаємо, що це в основному стосувалося тієї частини українських земель, на яких проводилася волочна поміра. В інших регіонах, які не потрапили під помір, інститути отаманів, війтів, десятників, зберегли своє значення і мали значно ширше коло повноважень.

Обмежити владу сільських старост у селах України, що підлягали “Уставі”, покликані були також лавники: “Лавники в селах по два и по три, альбо и больш, подле великости села мають быти становлены”. Передбачалося, що претенденти на цю посаду мають бути “люди неподозренные, веры годные, которых повинность шкод межи подданных в испасех и в иных речех огледати”. Лавники являли собою інститут місцевого управління, який теж уже залежав від уряду гродського, ним обирався, захищався і перед урядом звітувався. Так, за “безчестье” лавника передбачався штраф “рубль грошей”. За свою роботу (це були в основному свідчення) лавники брали певну суму грошей: “А за працу

лавнику оглядного от шкоды грош”. На відміну від війта, лавники не звільнялися від податків за користування землею: “От потяглей и всяких повинностей с подданными з волок своих вызволены быти не мають”. Проте за неправдиві свідчення лавника могли суворо покарати: “А посветчить ли несправедливе, ино карати его за слушным доводом, яко кривоприсяжца, горлом”¹⁶⁰.

Зростання залежності керівництва громад від великокнязівських урядів на місцях та пільгове користування землею призводили до поглиблення економічної нерівності в громаді, а згодом і до соціального відокремлення представників сільської адміністрації. Це яскраво простежується в еволюції війтівського управління. В другій половині XVI ст. війти дедалі більше користувалися понаднормовими ділянками, займалися промислами, що свідчило про зростання економічної могутності їхнього господарства. Зокрема, в другій половині XVI ст. в с.Кобло Самбірського староства (Галичина) згадувався війт, який сплачував чинш та “стацию пенежную... з дворища албо з лану над привилей” отриманого. В с.Суходіл Сяноцького староства був війт, який “ролей чиншовых держал прutow два” (тобто понаднормових). У Спиколосах Грубешівського староства платив “войт з обшару (понаднормового—А.Г.) злотых 3 и грошей 6”. А в 60-і рр. XVI ст. у с.Вікторів Галицького староства мешкав війт, який випросив собі привілей з королівської канцелярії на шість ланів і млин. В той же час у Новому Селі цього ж староства війту Лореку, дали понад норму півлану землі на додаток до оренди “млиновское”. Крім млинарства, війти займалися і іншими промислами. Зокрема, в с.Роздол Хелмського староства війт давав “от бровару своего чиншу злотых три”¹⁶¹.

Згодом стає помітною тенденція не лише до поглиблення

майнової нерівності, а й до соціального розшарування членів громади. Зокрема, в документах згадується війт, який у другій половині XVI ст. мешкав у с.Дрогомишль Любачівського староства і мав “кмети свои и загородники”. А війт із с.Шарни Перемишльського староства мав “огородников чотырьох на его ж ролях сидячих”.

Шляхи закабалення селян були різноманітними. Нерідко війти просто скуповували землю збіднілих господарів. Так, у с.Смольник Сяноцького староства землю Матейка Фундалака (1 лан) та Івана Вищака (3/4 лану) “Ласко войт скупил, а теж той чинш дає, што и они даивали”. Інколи за особливі заслуги війтам надавалися королівські привілеї на володіння цілими селами. Яскравим прикладом є привілей “войту белозорскому волости Кременецкое”, виданий у 1557 р. В ньому зазначалося, що “королева ее милости наивысшая великая кнегиня Бона... з ласки своее за службы его дати ему рачила у волости Кременецкой за рекою Горынею селище пустое на имя Колесцы и ставок под селом Вороневцами, а другой на реце Жерди, а третий на реце Бугловце засыпати и дубровы вживати, до того теж другое село, што в повете Кремянецком за Горынею на Болохове на шляху татарскому от границы Леневецкое, по обеде стороне реки Белозорки двор ему поселити и людей вздовж и поперек на полмили земли наше осаживати” ¹⁶².

Отже, в ході проведення аграрної реформи певною мірою змінювалося становище сільської адміністрації українських земель. Починаючи із середини XVI ст., документи фіксують на чолі багатьох реформованих сіл війтів, призначених згідно з “Уставою” 1557 р. великокнязівськими ревізорами при формальній згоді місцевих громад. Реформою запроваджувалися війтівства, які включали кілька сусідніх сільських громад. Війти в таких випадках займали проміжне

становище між керівництвом окремих громад (отамани, тівуни, старці, десятники) та урядом гродським. “Уставою” чітко регламентувалися права та обов’язки війтівсько-лавничих урядів і дозволялося війтам користуватися певним наділом землі (1—2 волоки) без сплати податків. Загалом же інститут війтівства дедалі більше набував дуалістичного характеру. З одного боку, війти, як і до реформи, відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого, поступово перетворювалися на посадових осіб великокнязівського адміністративного апарату, його найнижчу ланку.

ВИСНОВКИ

Аграрна реформа, яка розпочалася у ВКЛРЖ у першій половині XVI ст., досить динамічно була проведена у великокнязівських помістях Литви, західної і центральної Білорусії та в деяких західних регіонах України і завершилася в 60-і рр. XVI ст.) (загалом ревізори переміряли близько 2 млн га землі). У приватних маєтках магнатів та шляхти реформа дещо затягнулася. Зокрема, на власне литовських землях реформування шляхетських помість тривало до кінця XVI ст., а в східнобілоруських волостях ВКЛРЖ—аж до середини XVII ст. На українських землях, які після Люблінської унії 1569 р. відійшли до Польщі, введення волочної системи здійснювалося і надалі. На Правобережній Україні реформування земельного устрою відбувалося також у другій половині XVI ст., а в першій половині XVII ст. спроби введення волочної системи були зафіксовані на Лівобережній Україні (Чернігівщині, Ніжинщині, Стародубщині).

Теоретичні підходи до реформи були викладені в ряді великокнязівських правових актів: уставі 1514 р.; грамоті 1529 р.; уставі 1547 р.; “Уставе на волоки” 1557 р.; поправах до

останньої від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558 р.; посланнях та інструкціях ревізорам, мірникам і лісничим. Одним з джерел реформи були також практика й досвід поміри і кадастру земель у приватних та господарських помістях (королеви Бони, Миколая Радзивілла, інших власників) окремих регіонів Литви, Білорусії та України першої половини XVI ст.

Рігіонально реформування земель за принципом волочної поміри в Україні XVI ст. було джерельно зафіксоване в Кременецькому повіті, Ковельському, Ратненському й Любомльському старостах, а також у Руському воєводстві (крім Снятинського, Коломийського, Галицького, Тереховського та Рогатинського староств) де вводилися, щоправда, не волюки, а франконські лани. Документи також містять фрагментарні відомості про волочні села в окремих приватних помістях Луцького та Володимирського повітів на Волині.

Аграрна реформа внесла певні зміни в селянське землеволодіння. У реформованих селах руйнувалося сформоване віками, основане на звичаєвому праві володіння селян землею—вони втрачали можливість вільно розпоряджатися своїми наділами, а розміри останніх значно зменшувалися. Проте структура селянського землеволодіння не зазнала кардинальних змін: з одного боку, селяни володіли індивідуальними аллодами у вигляді 36-моргової волюки, а з іншого, як і до реформи, збереглося общинне землеволодіння (альменда). Щоправда, тепер і за землі спільного користування селяни зобов'язані були сплачувати податки.

Протягом XVI ст. спостерігалось неухильне, часом значне, збільшення норм феодалної ренти. У реформованих селах Волині широко практикувалася відробіткова та грошова рента. Відробітки в другій половині XVI ст. становили в

цьому регіоні 3—4 дні на тиждень, а грошовий чинш коливався від 31 до 60 грошей з однієї волоки.

У ході реформи певною мірою змінювалося становище сільської адміністрації українських земель. Починаючи з середини XVI ст., на чолі багатьох реформованих сіл документи фіксують війтів, призначених згідно з “Уставою” 1557 р. великокнязівськими ревізорами при формальній згоді місцевих громад. Нововведенням реформи було створення війтівств, які включали по кілька сусідніх сільських громад. Війти в таких випадках займали проміжне місце між керівництвом окремих громад (інститути отаманів, тівунів, старців, десятників) та урядом гродським. “Уставою” чітко регламентувалися права та обов’язки війтівсько-лавничих урядів і дозволялося війтам користуватися певним наділом землі (1—2 волоки) без сплати податків. Загалом же інститут війтівств дедалі більше набував дуалістичного характеру. З одного боку, війти, як і до реформи, відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого, поступово перетворювалися на посадових осіб великокнязівського адміністративного апарату.

В ході проведення аграрної реформи зазнала значної трансформації просторова локація сільських поселень України. В тих регіонах Волині, яких торкнулася волочна поміра, на зміну розкиданим малодвірним селищам-дворищам з черезсмужжям земель приходили багатодвірні села з упорядкованою забудовою.

Загалом же аграрна реформа мала і певне суспільне значення для України XVI ст. Насамперед через наступ на селянське землеволодіння, який відбувався в ході реформи, посполиті відтіснялися на південний схід українських земель. Значна частина переселенців згодом влилася в козацьке середовище. Подібна доля спіткала й українське боярство.

Певна частина бояр-слуг, які не змогли в ході аграрної реформи підтвердити своїх прав на землю та шляхетство, також поповнювала ряди українського козацтва, що сприяло не лише кількісному зростанню останнього, але й якісним змінам в його середовищі.

ДЖЕРЕЛА

- ¹ Czacki T. Dzieła.—Poznań, 1844.—Т.1;—Jaroszewicz J. Obras Litwy pod względem jej cywilizacji.—Wilno, 1856.—Т.2; Piekosiński Fr. O łożach w Polsce wieków średnich. Rozprawy Akademii Umiejetności. Wydział. Historyczno-Filozoficzny. Kraków, 1888.—Т.21.
- ² Владимирский-Буданов М.Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. Чтения Киевского исторического общества.—К., 1893.—Т.7.
- ³ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах.—К., 1901.—Т.1; Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке.—К., 1905.
- ⁴ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута.—М., 1892; Очерки истории Литовско-Русского государства.—М., 1915.
- ⁵ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство... -С.274—318; Очерки... — С.157—286.
- ⁶ Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве.—М., 1917.
- ⁷ Пичета В.И. Волочная устава королевы Боны и устава на волоки, Господарские (великокняжеские) дворы в западных волостях Белоруссии после реформы Сигизмунда-Августа; Аграрные реформы в восточных областях Литовско-Русского государства во второй половине XVI в. и начале XVII в. // Белоруссия и Литва XV—XVI вв.—М., 1961.
- ⁸ Похилевич Д.Л. Землеустройство и поземельный кадастр в Белоруссии, Литве и Украине в XVI—XVII вв. // Материалы по истории земледелия СССР.—М., 1952.—С.322—410.
- ⁹ Похилевич Д.Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв.—

Изд-во Львов.университета.—1957.

- ¹⁰ Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI—першій половині XVII ст.—К., 1963.—С.7—8.
- ¹¹ Похилевич Д.Л. Селянська громада в західних воєводствах Великого князівства Литовського після аграрної реформи Сигизмунда-Августа. // Наукові записки Львівського державного університету.—1948.—Т.10.—Серія історична.—Вип.3.—С.103—130.
- ¹² Історія селянства Української РСР у двох томах.—К., 1967.—Т.1.—С.109, 119.
- ¹³ Грушевський М. Історія України-Руси.—К., 1994.—Т.5.—С.206—216; 380—384.
- ¹⁴ Дорошенко Д.І. Нарис історії України.—Львів, 1991.—С.128—129.
- ¹⁵ Крип'якевич І. Історія України.—Львів, 1992.—С.137.
- ¹⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України.—К., 1992.—Т.1.—С.357—358.
- ¹⁷ Історія Української РСР.—К., 1953.—Т.1.—С.131; История Украинской ССР.—К., 1969.—Т.1.—С.131.
- ¹⁸ Там же.—С.132.
- ¹⁹ История Украинской ССР.—К., 1982.—Т.2.—С.272—275; Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії.—К., 1990.—С.116.
- ²⁰ Пичета В.И. Аграрная реформа... — С.83—142; Юргинис Ю.М. Аграрная реформа и хозяйственные мероприятия литовского великокняжеского правительства // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г.—Рига, 1977.—С.46—53.
- ²¹ Лойка П.А. Приватнауласніцкія селяне Беларусі.—Мінск, 1991.—С.24.
- ²² Пичета В.И. Аграрная реформа... — С.183—184.
- ²³ История Украинской ССР.—Т.2.—С.272—275.
- ²⁴ Русина О.В. Українські землі у складі Литви та Польщі // Історія України: нове бачення.—К., 1995.—Т.1.—С.132—134.
- ²⁵ Szewczyk J. Włoka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi. Inst. Geografii PAN Prace Geograficzne nr 67. — Warszawa, 1968; Kosman M. Rec. z: J.Szewczyk. Włoka... RDSG, 31, 1970.—S.233—235; Kosman M. Pomiaru włóczna na Polesiu Pińskim. (W) RDSG, t.31< 1970, s.103—141; Rogalanka A. Uwagi o włóce jako mierze gruntu w Polsce średniowiecznej // Roczniki Historyczne.—1970.—T.36.—S.97—108; Maisel W. Kaliska proporcya

- lokci, pretow, morgow i wloki w XVI w. // Kwartalnik HKM 18. 1969.—Nr.2.—S.259—260; Zieleniewski J. Rejestr pomiaru włóczęj Keszczel z roku 1560 // Studia Podlaskie.—T.3. pod red. S.Alexandrowicza, Białystok, 1991.—S.—201—248; Dunin-Wasowicz A. Metrologia historyczna o miarach agrarnych // Kwart. Hist. R.XCIV, 1986 (1987).—S.409—423; Dunin-Wasowicz A. Pomiaru gruntu w Koronie w XVI—XVIII wieku (Próba ustalenia wielkości ról chłopskich na ziemiach polskich. Instytut Historii PAN, Warszawa, 1994.—245 s.
- ²⁶ Гурбик А.О. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст.—Укр.іст.журн.—1996.—4.—С.49—61.
- ²⁷ Похилевич Д.Л. Землеустройство... — С.331; Юргинис Ю.М. Аграрная реформа... — С.46.
- ²⁸ Любавский М.К. Областное деление... -Приложение.— 23.—С.19.
- ²⁹ Там же.—С.20—21.
- ³⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России (далі—Акты ЗР).—СПб. 1848.—Т.2.— 159.
- ³¹ Литовская метрика.—Книга публичных дел.—Юрьев, 1914.—С.600—622.
- ³² Акты ЗР.—Т.3.—С.84.
- ³³ Юргинис Ю.М. Аграрная реформа... — С.46.
- ³⁴ Похилевич Д.Л. Землеустройство... — С.332.
- ³⁵ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северозападной Руси.—Вильна, 1867.—Т.1.—С.18—32.
- ³⁶ Dunin-Wasowicz A. Pomiaru gruntu w Koronie w XVI—XVIII wieku.—Warszawa, 1994.—S.198, 200; Похилевич Д.Л. Землеустройство...—С.333.
- ³⁷ История Украинской ССР.—Т.2.—С.272.
- ³⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі—Архив ЮЗР).—К., 1890.—Т.2.—Ч.7.—С.75—120.
- ³⁹ История крестьянства СССР.—М., 1990.—Т.2.—С.287.
- ⁴⁰ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі—ЦДІАУК), ф.1, оп.1, спр.4, арк.61—91 зв.
- ⁴¹ Архив ЮЗР.—Т.1.—Ч.6.—С.110; Т.1.—Ч.7.—С.232—233; 250—252.
- ⁴² Архив ЮЗР.—Т.1.—Ч.6.—С.203—207.
- ⁴³ Акты ЗР.—Т.3.—С.83.

- ⁴⁴ Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство... -С.300.
- ⁴⁵ Російський державний архів давніх актів (далі—РДАДА) ф.389, оп.1, спр.48, арк.80, зв.—81 зв.
- ⁴⁶ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.65 зв.
- ⁴⁷ Там же, арк.66.
- ⁴⁸ Там же, арк.66—66 зв.
- ⁴⁹ Там же, арк.61.
- ⁵⁰ Там же.
- ⁵¹ Там же, арк.61 зв.
- ⁵² Архив ЮЗР.—Т.2.—Ч.7.—С.76.
- ⁵³ Там же.—С.92.
- ⁵⁴ Там же.—С.95, 98.
- ⁵⁵ Там же.—С.89, 100.
- ⁵⁶ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.62, 65 зв.
- ⁵⁷ Там же, арк.61 зв.; 70.
- ⁵⁸ Архив ЮЗР.—Т.2.—Ч.7.—С.89.
- ⁵⁹ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.61.
- ⁶⁰ Там же, арк.61 зв.
- ⁶¹ Там же, арк.65.
- ⁶² Акты ЗР.—Т.3.—С.83.
- ⁶³ Архив ЮЗР.—Т.2.—Ч.7.—С.84.
- ⁶⁴ Там же.—С.76, 79, 82, 91, 93, 95.
- ⁶⁵ Там же.—С.100.
- ⁶⁶ Там же.—С.98.
- ⁶⁷ Похилевич Д.Л. Землеустройство... — С.357—358; Архив ЮЗР.—Т.2.—Ч.7.—С.107—110.
- ⁶⁸ Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.225.
- ⁶⁹ Там же.
- ⁷⁰ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.61—72.
- ⁷¹ Zrodla dziejowe (Opisane przez A.Jablonowskiego (далі—Zr.dz.), t.XVII (2).—Warszawa, 1896.—S.82; Dunina-Wasowicz A. Pomiar... —S.197, 199.
- ⁷² Акты ВАК.—Т.14.—С.101—151; Т.25.—С.2—4.
- ⁷³ Архив ЮЗР.—Ч.8.—Т.2.—С.95, 103.
- ⁷⁴ Акты ЗР.—Т.3.—С.83.
- ⁷⁵ Архив ЮЗР.—Ч.7.—Т.2.—С.107—108.
- ⁷⁶ Там же.—С.76—78, 101.
- ⁷⁷ Там же.—С.84—85.

- 78 Архив ЮЗР.—Ч.7.—Т.2.—С.80.
79. Там же.—С.96.
- 80 Там же.—С.101.
- 81 Там же.—С.77.
- 82 Там же.—С.94.
- 83 Там же.—С.108.
- 84 Там же.—С.99.
85. Там же.—С.105.
- 86 Там же.—С.104.
87. Там же.—С.105.
- 88 Там же.—С.101.
- 89 Там же.—С.75—110.
- 90 Там же.—С.99.
- 91 Там же.—С.75—110.
- 92 История Украинской ССР.—Т.2.—С.274; Українська народність...
— С.116.
- 93 Акты ЗР.—Т.3.—С.86.
- 94 Там же.
95. Там же.—С.87.
96. Там же.—С.86.
97. Там же.
- 98 Бойко І.Д. Назв.праця.—С.7—8.
99. Похилевич Д.Л. Селянська громада... — С.103—130.
- 100 Архив ЮЗР.—Ч.7.—Т.2.—С.75—110; Гурбик А.О. Волочна поміра
в Україні XVI ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи
історичного розвитку.—Київ—Черкаси, 1994.—С.150.
- 101 Акты ЗР.—Т.3.—С.86.
102. Похилевич Д.Л. Селянська громада... — С.112—113.
103. Акты ЗР.—Т.3.—С.91.
104. Архив ЮЗР.—Ч.7.—Т.2.—С.75—110.
- 105 Там же.
- 106 Там же.—С.81—83, 95—97.
- 107 Там же.—С.75—110.
108. Kosman M. Pomiarą wloczna na Polesiu Piskim, (w:) "RDSG".—
Т.31.—1970.—С.133; Акты ЗР. Т.3.—С.75—78.
109. Архив ЮЗР.—Ч.8.—Т.1.—С.240.
110. Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.110.
111. Акты ЗР.—Т.3.—С.77.

- ¹¹² Архив ЮЗР.—Ч.7.—Т.1.—С.251.
- ¹¹³ Архив ЮЗР.—Ч.7.—Т.1.—С.203—207.
- ¹¹⁴ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.61.
- ¹¹⁵ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.61, 61 зв., 62, 69 зв., 70.
- ¹¹⁶ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.65.
- ¹¹⁷ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.62, 64 зв., 65.
- ¹¹⁸ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.72 зв.
- ¹¹⁹ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.72.
- ¹²⁰ ЦДІАУК, ф.1, спр.4, арк.61 зв.
- ¹²¹ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.68 зв.
- ¹²² ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.61 зв.
- ¹²³ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.65 зв., 68, 71, 71 зв.
- ¹²⁴ ЦДІАУК, ф.1, оп.1, спр.4, арк.65 зв.
- ¹²⁵ Архив ЮЗР.—Ч.7.—Т.2.—С.34.
- ¹²⁶ Там же.
- ¹²⁷ Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.145—148; Ч.7.—Т.2.—С.33; Акты ЗР.—Т.3.—С.85—87.
- ¹²⁸ Там же.
- ¹²⁹ Там же.
- ¹³⁰ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. bernardyńskiego we Lwowie (далі—AGZ).—т.2.—8, 78, 114; т.6.—12; т.7.—80; т.11.—116; РДАДА, ф.389, оп.1, спр.51, арк.204 зв.; ЦДІАУК, ф.25, оп.1, спр.15, арк.224 зв.; Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.140—142, 215—216, 250, 251.
- ¹³¹ Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie (далі—AS).—Lwów, 1887.—т.1.—S.2, 67; т.14.—S.479; т.11.—S.66, 200, 222; Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.111—116; Ч.7.—Т.2.—С.7; Грушевський М. Назв.праця.—С.291; Жерела до історії України-Руси.—Львів, 1895.—Т.1.—С.203, 248; Львів, 1897.—Т.2.—С.46, 83, 214; Львів, 1900.—Т.3.—С.104, 160, 226, 260, 318, 349.
- ¹³² Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ.—М., 1980.—Т.35.—С.66, 74; Жерела.—Т.1.—С.13—18, 32—36, 60, 124, 159, 202, 239, Т.2.—С.212; Т.3.—С.286, 414; Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.175—188, 244—253, 413—414; Ч.7.—Т.1.—С.105, 117—122, 147—152; Ч.7.—Т.2.—1—3.
- ¹³³ Инкин В.Ф. Волость (краина) и вече (сбор) на Галичине в XVI—XVIII вв. // ЕАИВЕ.—Рига, 1977.—С.72—73.
- ¹³⁴ РДАДА, ф.389, оп.1, спр.33, арк.134 зв.—135; спр.41, арк.415 зв.—

- 416; Акты ЗР.—Т.3.—С.73, 74.
- ¹³⁵. РДАДА, ф.389, оп.1, спр.33; арк.134 зв.—135.
- ¹³⁶. Там же, спр.41, арк.415 зв.—416.
- ¹³⁷. Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.360—361.
- ¹³⁸. Там же.—С.175—188.
- ¹³⁹. РДАДА, ф.389, оп.1, спр.48, арк.81 зв.; Акты ЗР.—Т.1.—С.42.
- ¹⁴⁰. Жерела.—Т.1.—С.71; т.2.—С.270; Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России.—К., 1863.—Приложение.—1.—С.36—38.
- ¹⁴¹. Акты ЗР.—Т.2.—С.211; Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.271; Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею (далі—РИБ).—СПб., 1905.—Т.20.—С.22—23, 140, 145, 452, 454.
- ¹⁴². ЦДАУК, ф.256, оп.1, спр.1, арк.43, Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.271; Приложение.—С.122, 123, 132.
- ¹⁴³. Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.499—500; Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права.—К., 1928.—Вип.4.—С.179.
- ¹⁴⁴. Материалы для истории судоустройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве // Акты о купных и панских судах.—К., 1897.—Т.1.—С.168, 331, 369—370.
- ¹⁴⁵. Черкаський І. Назв.праця... — С.124.
- ¹⁴⁶. Материалы... — С.243.
- ¹⁴⁷. Материалы... — С.12, 19, 39, 300—302.
- ¹⁴⁸. ЦДАУК, ф.25, оп.1, спр.15, арк.224—224 зв.; Архив ЮЗР.—Ч.7.—Т.1.—С.59—64, 202—205, 211—214, 312—313; Материалы... — С.221—226, 249, 265, 302—303, 626.
- ¹⁴⁹. Иванишев Н. Указ.соч.—Приложение.—2.—С.33, 44.
- ¹⁵⁰. Архив ЮЗР.—Ч.6.—Т.1.—С.110; Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов.—К., 1897.—Т.3.—С.21, 25—26, 39, 41; Т.4.—С.164.
- ¹⁵¹. Гурбик А.О. Про внутрішню структуру сільської общини на Правобережній Україні // Молодь і актуальні проблеми історичної науки.—К., 1990.—С.19.
- ¹⁵². Акты ЗР.—Т.3.—С.73.
- ¹⁵³. Там же.
- ¹⁵⁴. РДАДА, ф.389, оп.1, спр.51, арк.71 зв.; Акты ЗР.—Т.3.—С.73, 90;

Памятники... -Т.3.—С.21, 25—26, 39; Архив ЗР.—Ч.7.—Т.2.—С.80, 84, 98, 100.

¹⁵⁵ Акты ЗР.—Т.3.—С.74.

¹⁵⁶ Жерела... — Т.1.—С.99; Т.2.—С.122, 143, 253, 276; Т.3.—С.352.

¹⁵⁷ Жерела... Т.2.—С.203; Т.3.—С.289—290.

¹⁵⁸ Акты ЗР.—Т.3.—С.74, 90; Жерела... -Т.2.—С.116, 143; Архив ЮЗР.—Ч.7.—Т.2.—С.75—100.

¹⁵⁹ Акты ЗР.—Т.3.—С.74.

¹⁶⁰ Там же.

¹⁶¹ Жерела... — Т.1.—С.71, 100, 247; Т.2.—С.259; Т.3.—С.57, 108.

¹⁶² РДАДА, ф.389, оп.1, спр.35, арк.288 зв.; Жерела... — Т.2.—С.280.

SUMMARY

Agrarian reform, which started in Great Lithuanian, Russ, Gomoytsk principality at the first half of XVI cent., was dynamically conducted in greatprince estates of Lithuania, west and central Byelorussia and in some western regions of Ukraine and finished at 60-th years XVI cent. This reform slightly draget out at privat magnate's and shlyahta's estates. Besides, reforming of shlyahta's estates continued up to the end of XVI cent. on the strictly lithuanin lands; and in west-Byelorussian lands, which after the Lublin union (1569) withdrew to the Poland, confirming of voloka's system was accomplished also further. On the Right-bank Ukraine the reforming of land structure fulfilled also at the second half of XVI cent.; and at the first half of XVII cent. the attempts of confirming of voloka's system were fixed at the Left-bank Ukraine (Chernigivshchuna, Nigunshchuna, Starodybshchuna).

On those ukrainian lands, which at the XVI cent. were seized by agrarian reform, (Kremenetskiy region Kovel's, Ratnensky's, Lubomlsky's starostvas) peasants possessed the individual allodes in the form of 36-morgova voloka, and also worked off the 3—4

days bondhold and paid the money chief-rent in the size of 31—60 groshey from voloka. After the reform community landowning (almenda) kept, but now peasants were bounded to pay taxes also for the lands of common making ouse. At the reform's motion the status of local rural administration was after changed and to a marked degree, was transformed the space location of rural settlements of Ukraine, which acgured the street shape.

The social significance of the reform consist in forsing out of Ukrainian peasants and the part of boyares servants on the south-east of Ukraine and—theirs reinforcement of Ukrainian cossak's rows, which promote not only to it's guantitative growing, but also to its gualitative alteration at the latter's environment.

ДОДАТОК

СТРУКТУРА ОРНИХ ЗЕМЕЛЬ ТА УГІДЬ В РЕФОРМОВАНИХ СЕЛАХ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ВОЛОСТІ
І НОРМИ ОПОДАТКУВАННЯ ОСТАННІХ (1563 р.)

№ Село	Кількість індивідуальних волок	К-ть спільних пасовиськ	Розміри пасовиськ	Плата з останніх	Розміри сіножатей		Плата з останніх	Сума всіх виплат села
					придат- них	не придат- них		
1. Цеценівці	20 (с)	3	5 в. 4 в., 5 м. 12 в., 7 м.	— 2к., 46 г. —	5в.	14в.	1к.	17к., 55г., 9 ³ /4п.
2. Нижча Вілія	39(с)	2	1в. 6в.	40г. —	11в.	9в.	2к., 12г.	28к., 52г.
3. Вілія	55(с)	1	20м.	26г., 6 ² /3п.	15в., 14м.	12в., 16м.	3к., 5г.	40к., 12г., 2 ² /3п.
4. Шпиколоси	44 (с)	3	20 м., 10 пр. 16 м. 5 м.	27 г., 1 п. 21 г., 3 п. 6 г., 6 п.	12 в.	13 в.	2 к., 24 г.	42 к., 39 г., 1 п.
5. Колосів	22 (с)	1	7в.	—	5в., 15м.	14в., 15м.	1к., 6г.	15к., 46г.
6. Рудка	23 (с)	2 \	2 в., 18 м. 22 м.	— —	6в., 5м.	7в., 5м.	1к., 14г.	16к., 34г.
7. Дворець	23(с)	—	—	—	7в.	13в., 24м.	1к., 26м.	16к., 46г., 4п.
8. Кокорів	29 (с)	2	4 в. 6 в.	— —	7в.	13 в	1к., 24г.	23к., 34г.
9. Дунаїв	20 (с)	3	20 м. 8 м. 2 в., 6 м.	20 г. 8 г. —	3в., 20м.	—	44г.	14к., 32г.
10. Плашівка	59 (пг)	2	1 в.	30 г.	2в., 15м.	—	1к.	31к.
11. Сапонове	43 (пг)	2	7 в. 14 в.	—	3в., 24м.	4в., 22м.	1к., 21г.	27к., 25г., 2п.
12. Підлісці	49 (пг)	6	1 в., 15 м. 4в. 5 м. 25м. 12м. 7м. 8м.	45г. — 5г. 25г. 12г. 5г., 6п. 6г., 4п.	4в., 2м.	5в.	1к., 38г.	27к., 47г.
13. Жолоб	20 (с)	3	1в., 5 м. 2 в. 1 в., 5 м.	35 г. 80 г. —	6в., 1м.	4в.	22г., 4п.	20к., 17г., 2 ³ /4п.

Скорочення: С.—середній ґрунт, ПГ.—поганий ґрунт, В.—волога, М.—морг, ПР.—прут, К.—копа, Г.—гроші, П.—пенязі

ЗМІСТ

Вступ	3
1. Господарська політика великокнязівського уряду й аграрні перетворення в Україні XVI ст.	9
2. Аграрна реформа і селянське землеволодіння	19
3. Еволюція феодалної ренти	29
4. Реформа і становище сільської адміністрації	36
Висновки	51
Джерела	54
Summary	61
Додаток	63

Підписано до друку 22.10.96 Формат 60х84 1/16

Ум.друк.арк. 3,72 Обл.вид.арк. 3,84

Тираж 80 Зам. 556 1997р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

